

ตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา เมืองเติบโตอย่างรวดเร็ว ชนบทที่อยู่ใกล้กับเมืองถูกเปลี่ยนแปลงสภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อรองรับการเติบโตนี้ มีผลกระทบต่อไร่นา และการทำงานอาชีพในชุมชน ผู้ที่อยู่ในเมืองทั้งหลายมักคิดว่า ชนบททั้งหมดก็คงเปลี่ยนไปเหมือนชานเมืองทุกอย่าง เราจึงมักได้ยินว่า “คนเดี๋ยวนี้ไม่ทำอะไรทำนาเหมือนฝ่ายก็ไม่มีแล้ว” การตีขลุมเช่นนี้ ก่อผลเสียหายต่อภาพรวมของการเข้าใจชนบท

บางคนกล่าวว่าเหมือนฝ่าย ชาวนาจำนวนไม่น้อยกว่า ไม่น้อยกว่า 500,000 ไร่

ข้อมูลจาก สำนักงานชลประทานที่ 1 เชียงใหม่ และ

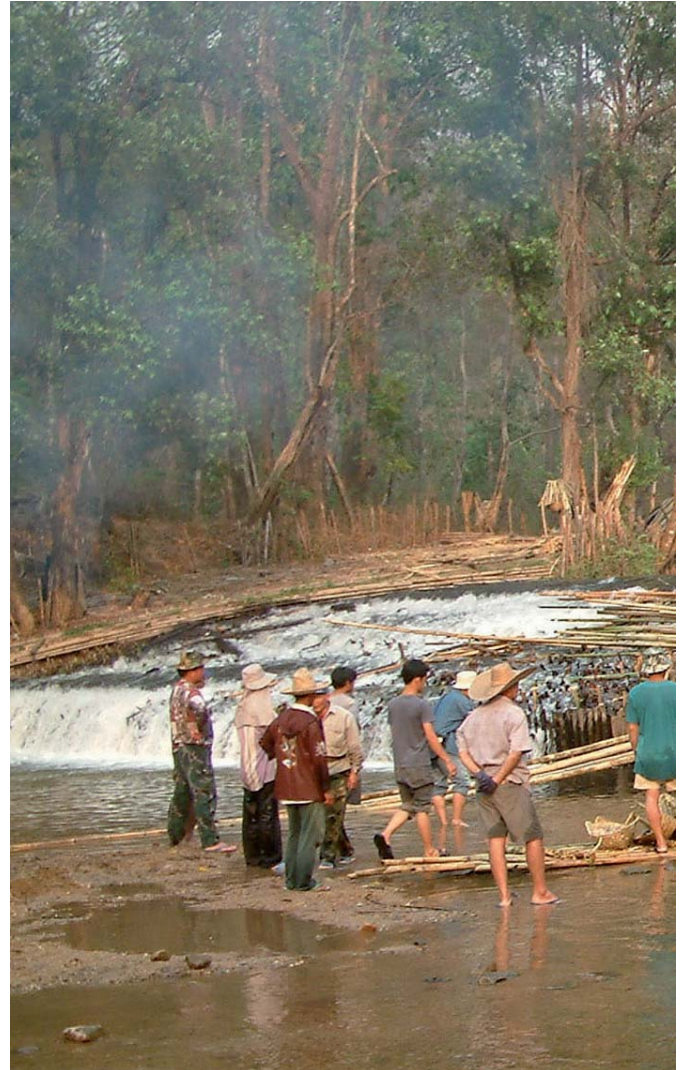
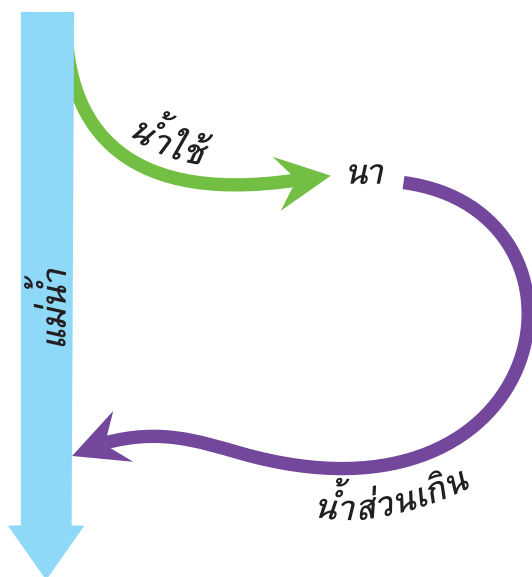
ข้อมูลภาคสนามของโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน พ.ศ.2547-2549

จบบทบาทแล้ว ทั้ง ๆ ที่มี
300,000 คน และมีพื้นที่
ยังคงใช้เหมืองฝายอยู่

ระบบเหมืองฝาย

ระบบเหมืองฝาย หมายถึง ระบบการจัดการน้ำ ซึ่งอาศัยแรงดึงดูดของโลกบังคับให้น้ำไหลไปตามทิศทางที่ต้องการ การสร้างเหมืองฝาย จะพบได้ตามสภาพภูมิศาสตร์ ภูมิประเทศ ในเขตที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขา เขตที่ราบบนภูเขา และเขตที่ลุ่มริมแม่น้ำในดินแดนของล้านนา โดยสร้าง “ฝาย” ขึ้นเพื่อกักกั้น ชะลอแม่น้ำ และบังคับการไหลของน้ำเข้าสู่คลองส่งน้ำที่ขุดขึ้น หรือที่ชาวล้านนาเรียกว่า “เหมือง” หรือ “ลำเหมือง” จากลำเหมืองก็ส่งน้ำเข้าสู่เหมืองซอย ซึ่งขุดผ่านไร่นา เพื่อส่งน้ำเข้าแปลงนาโดยตรง ฝายลูกหนึ่งสามารถส่งน้ำให้แก่อสมชิกลูกเหมืองที่ตกลงจะใช้น้ำจากฝายลูกเดียวกัน และพร้อมใจกันมาทำฝายขึ้น เรียกว่า เหมืองฝายระบบ

แผนภาพแสดงระบบ
เหมืองฝายในการผันน้ำเข้า
และออกจากนาเป็นวงจร

หนึ่ง ผู้คนที่มิได้เข้าร่วมในการสร้าง ซ่อม ดูแลฝาย จะเข้ามาใช้น้ำของฝายไม่ได้

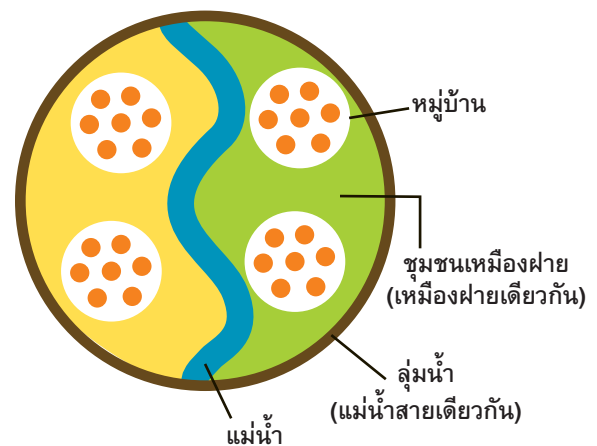
นอกจากการจัดการระบบเหมืองฝายในแง่ระบบทางกายภาพแล้ว ยังมีการจัดการระบบทางสังคม กล่าวคือผู้ใช้น้ำฝายลูกเดียวกันถือว่าอยู่ในระบบเดียวกันมีหน้าที่ร่วมกันดูแล รักษา ปฏิบัติตามกฎหมายเกณฑ์ต่างๆ ของเหมืองฝายที่ตนเป็นสมาชิก เนื่องจากฝายลูกหนึ่งๆ อาจมีผู้ใช้น้ำอยู่หลายสิบหมู่บ้าน ดังนั้น ระบบเหมืองฝายจึงรวมจำนวนชาวบ้านไว้จำนวนมาก บางฝายอาจมีสมาชิกถึง 20,000 คน เป็นต้น เนื่องจากในแม่น้ำสาย

หนึ่งๆ อาจมีฝายหลายลูก เช่น ลุ่มน้ำขานมีฝาย 7 ลูก ลุ่มน้ำแม่กลางมีฝาย 6 ลูก ลุ่มน้ำแม่วางมี 14 ลูก ลุ่มน้ำลี้บ้านโฮ้งมี 15 ลูก ดังนั้น ในแต่ละลุ่มน้ำย่อมมีการจัดความสัมพันธ์ของชาวนาแต่ละฝาย เพราะ “กินน้ำ” แม่เดียวกัน มีผลประโยชน์ร่วมกัน ดังนั้น ชาวนาทั้งหลายนอกจากจะอยู่ในชุมชนหมู่บ้านแล้ว ยังมีความสัมพันธ์กันในสังคมของระบบชุมชนเหมืองฝายอีกด้วย

ชุมชนเหมืองฝายทั้งหลายที่อยู่รวมกันภายใต้การจัดการน้ำสายเดียวกัน เรียกว่าอยู่ใน “ลุ่มน้ำเดียวกัน” ดังเช่น ลุ่มน้ำลี้ ลุ่มน้ำทา ในพื้นที่ จ.ลำพูน ลุ่มน้ำขาน

แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งโยงยึดด้วยระบบเหมืองฝาย

ลุ่มน้ำแม่กลาง ลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำแม่แตง ในพื้นที่ จ.เชียงใหม่ เป็นต้น หลายๆ ลุ่มน้ำรวมกัน จึงเกิด เป็นพื้นที่การจัดการน้ำขนาดใหญ่ในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่- ลำพูน ระบบดังกล่าวมีการเชื่อมต่อกันจนเป็นรูปธรรม ให้เห็นอย่างชัดเจน มีหลักการในการดำเนินงาน ระเบียบ การ กฎกติกาของเหมืองฝายคล้ายคลึงกัน

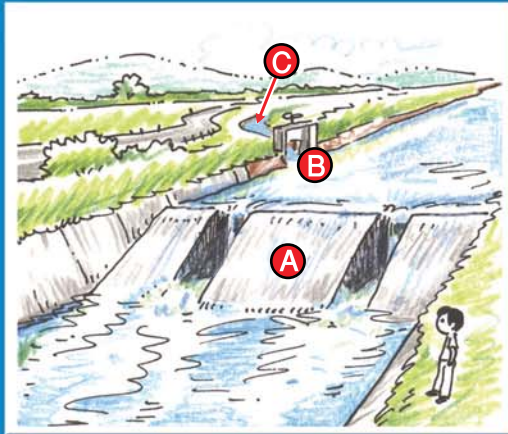
ระบบเหมืองฝายในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน เป็น ระบบการจัดการน้ำที่แสดงถึงความเข้าใจอย่างลึกซึ้งใน พื้นที่สิ่งแวดล้อมธรรมชาติรอบตัว รวมถึงมีการสะสมทุน ทางสังคมในการสร้างความเข้าใจ จนสามารถถ่ายทอด

ภูมิความรู้จากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่องแบบ รุ่นสู่รุ่น ทำให้ได้องค์ความรู้ในการจัดการธรรมชาติ ใน เรื่องของการจัดการน้ำ และการจัดการกำลังคนอย่าง ลงตัว

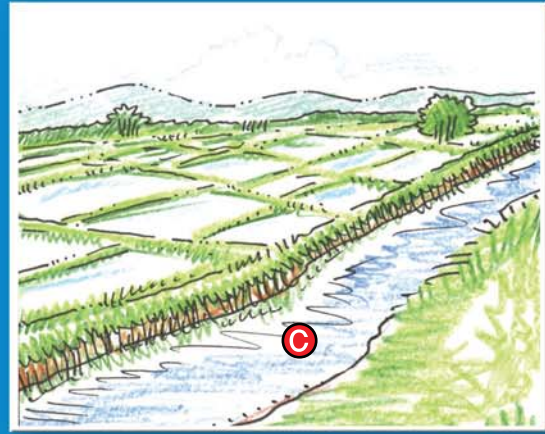
ในบทนี้จะกล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญ 4 ส่วนของ ระบบเหมืองฝาย ได้แก่

1. โครงสร้างเหมืองฝาย
2. การบริหารจัดการเหมืองฝาย
3. การแบ่งน้ำและงานของระบบเหมืองฝาย
4. สัญญาเหมืองฝาย

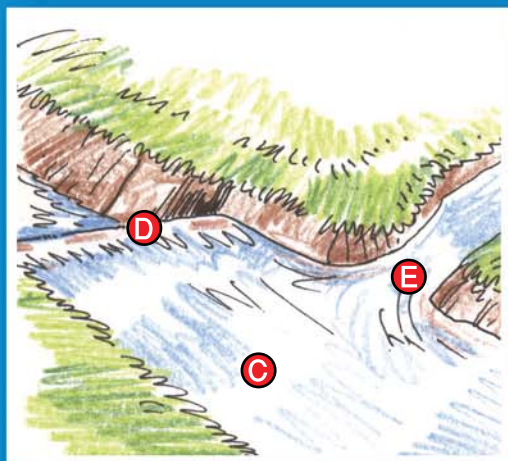
โครงสร้างการทำงานของระบบเหมืองฝาย

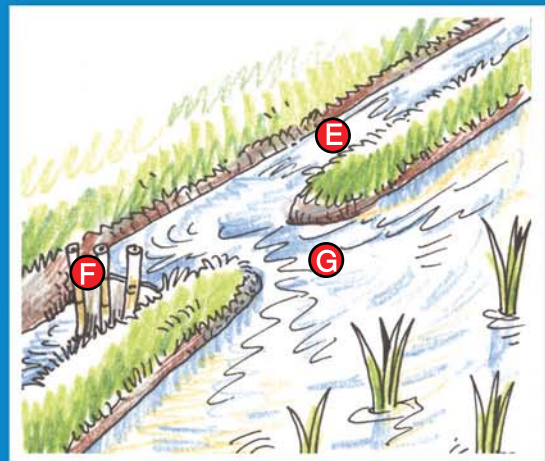
1. ฝายกั้นน้ำ (A) ทำให้ระดับน้ำหลังฝายสูงขึ้นจนไหลเข้าสู่ปากเหมือง (B) และไหลต่อไปตามลำเหมืองหลวง (C)

2. ภาพนี้คือ ลำเหมืองหลวง (C) ที่จะส่งน้ำไปสู่เหมืองซอย

3. ถ้าระดับน้ำในเหมืองหลวง (C) ไม่สูงพอที่จะดันเข้าเหมืองซอยบางจุด ชาวนาจะสร้าง “แต” (D) ขึ้นเพื่อดันน้ำให้ไหลเข้าเหมืองซอย (E) ได้สำเร็จ

4. เมื่อต้องการใช้น้ำ ชาวนาสร้างเขื่อนเล็กๆ กั้นเหมืองซอย เรียกว่า “แต” (F) ซึ่งทำให้ระดับน้ำเปลี่ยนเช่นเดียวกับฝายน้ำไหลผ่าน “ปากต้าง” (G) เข้าสู่ไร่นา

ฝายหินทิ้ง, ฝายวังไฮ

อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่ (พ.ศ.2552)

A = ท้องฝาย

B = หน้าฝาย

โครงสร้างของระบบเหมืองฝาย

1. ฝาย หรือตัวฝาย

คำว่า “ฝาย” หมายถึง สิ่งที่สร้างขึ้นมาขวางกั้นลำน้ำ เพื่อบังคับ เปลี่ยนแปลงการไหลของน้ำ โดยทदन้าหลังฝายให้สูงขึ้น ส่งเข้าสู่ลำเหมือง หรือคลองส่งน้ำส่งต่อไปยังไร่นาตามความต้องการ น้ำส่วนที่เหลือจากการทदन้าก็จะปล่อยให้ไหลข้ามสันฝายไปตามแนวลำน้ำเดิม ด้วยเหตุนี้ระดับน้ำหน้าฝายกับท้องฝาย จึงมีระดับต่างกัน ความแตกต่างของระดับน้ำดังกล่าวขึ้นกับความสูงของปากเหมืองจากระดับน้ำในลำน้ำปกติ

1) ฝายหิน หรือฝายหินทิ้ง

ฝายหินทิ้ง เป็นฝายที่สร้างขึ้นโดยใช้หินจำนวนมาก ทิ้งลงขวางกลางแม่น้ำเป็นแนวยาว เกิดเป็นสันฝายสูงขึ้น จนสามารถทำให้น้ำเหนือฝายมีระดับสูงกว่า แล้วปล่อยให้ ไหลเข้าลำเหมืองหลวงไปเลี้ยงที่นาที่ต้องการได้

ฝายหินทิ้งมีความทนทาน จึงนิยมสร้างในลำน้ำใหญ่ที่มีกระแสน้ำไหลแรง ในแม่น้ำปิงมีฝายที่สร้างด้วยการทิ้งหินอยู่หลายแห่ง ได้แก่ ฝายท่าศาลา (ฝายพญาคำ) ฝายหนองผึ้ง ฝายท่าวังตาล และฝายสบล่อง ในจังหวัด เชียงใหม่ ในลำน้ำขนาดเล็กอาจพบฝายที่สร้างด้วยวิธีการ ทิ้งหินอยู่บ้าง เช่น ฝายยายแก้ว อำเภอฝาง จังหวัดลำพูน แต่ ฝายหินทิ้งก็มีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับฝายที่สร้างด้วย ไม้หรือคอนกรีต

2) ฝายไม้

ฝายไม้เป็นฝายที่สามารถพบเห็นอยู่ทุกลำน้ำที่มีระบบเหมืองฝาย เนื่องจากไม้เป็นวัสดุที่หาง่ายในท้องถิ่น ชาวบ้านนำไม้มาตอกหลักปักขวางลงท้องน้ำ เพื่อทำการผัน น้ำจากฝายเข้าสู่ลำเหมืองหลัก ฝายไม้จะมีมานานแล้ว ดังในตำนานจามเทวีวงศ์ กล่าวว่า แถบเมืองหริภุญไชย ใกล้กับแม่น้ำกวงมีฝายอยู่ ณ “ฝั่งแกนหรือฝั่งแพนโพ้น” เป็น ฝายที่ทำด้วยไม้กระดาน ซึ่งจริง ๆ แล้วคงไม่ใช่ไม้กระดาน แผ่นใหญ่ แต่คงจะเป็นหลักฝายไม้ที่วาดพาดเรียงกันหนาแน่นจนมองดูเหมือนแผ่นไม้กระดานนั่นเอง

ฝายเป็นงานวิศวกรรมการก่อสร้างที่ได้รับการ ออกแบบ คำนวณ และทดสอบการใช้งาน จากปราชญ์พื้น บ้านมาแล้วรุ่นต่อรุ่น จนเกิดเป็นรูปแบบการสร้างฝายที่มี ความซับซ้อน เพื่อให้สามารถเอาชนะความรุนแรง ของ กระแสน้ำได้

ฝายไม้ เมืองคอง

อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่

รูปแบบการสร้างฝายไม้ที่ปรากฏมีอยู่ด้วยกัน 2 แบบใหญ่ คือ

2.1 ฝายมอง หรือ ฝายไม้

ฝายมอง หรือ ฝายไม้ หมายถึง ฝายที่สร้างขวางกลางลำน้ำปิงหรือลำน้ำสาขา เพื่อทดน้ำเข้าไปใช้ในไร่นา เนื่องจากฝายมองเป็นฝายขนาดใหญ่ต้องทำฝายขวางกลางลำน้ำเขี้ยว จึงจำเป็นต้องสร้างให้มีความแข็งแรงเป็นพิเศษ

วิธีการสร้างฝายมองทำโดยนำไม้หลักขนาดใหญ่ที่มีความแข็งแรง เช่น ไม้แดง ไม้สัก ไม้ประดู่ มาตอกลงขวางทางน้ำเป็นระยะๆ จากตลิ่งฝั่งหนึ่งไปยังอีกฝั่งหนึ่ง หลักที่ตอกลงไปนี้เรียกว่า “หลักมอง” บางครั้งจึงเรียก

ฝายชนิดนี้ว่า ฝายมอง จากนั้นนำไม้เนื้อแข็งเช่นเดียวกันมาตอกลงติดกับหลักมอง เรียกว่า “หลักลอ” ขึ้นต่อไป นำไม้หลักขนาดย่อมมาตอกลงจากสันฝายถึงท้องฝาย แล้วกรูทับด้วยไม้ไผ่ทาบเป็นแผ่นๆ (ฟาก) ขึ้นสุดท้าย นำไม้ไผ่มามัดเป็นฟ่อนๆ รวมทั้งกรวดทราย กิ่งไม้ ใบไม้อัดลงในช่องว่างให้แน่น ฝายที่กระจายอยู่ตามลำห้วยเล็กๆ บนภูเขาประยุกต์ใช้หลักการเดียวกันนี้ แต่ใช้ไม้ขนาดเล็กลงมาก แทนที่จะตีฝายขวางกลางลำน้ำก็ตีโค้งตามแนวการไหลของน้ำในลำห้วยแทน

ฝายมอง

2.2 ฝายคอกหมู

ฝายคอกหมู สร้างขึ้นเพื่อกันตลิ่งน้ำจากแม่น้ำ เช่นเดียวกันแต่วิธีการสร้างต่างกัน กล่าวคือ ฝายคอกหมู ใช้ท่อนซุงขนาดใหญ่มากเท่ากับเสาเรือน วางลงเป็น แนวยาววางลำน้ำ แทนที่จะใช้ไม้เนื้อแข็งตอกหลักลงไป ท่อนซุงที่วางลงไปในวางลงเป็นฐานของฝาย เรียกว่า “แม่ นอนชาย” จากนั้นนำท่อนซุงขนาดเล็กกว่าวางขวางพาด ลงไปบนท่อนซุงแม่นอนชายเป็นระยะ ๆ ก็จะเกิดเป็นช่อง สี่เหลี่ยมขึ้นจำนวนมาก เป็นรูปคล้ายคอกหมู จึงเรียกว่า ฝายคอกหมู ในคอกซึ่งเป็นช่องว่างนั้น ดีเสริมลงไปด้วย ไม้หลักให้ถี่เพื่อลดช่องว่างลง แล้วเทหิน ททราย กรวด ลงในคอกทุกช่องให้แน่น ฝายชนิดนี้พบเห็นไม่บ่อยนัก

อาจเป็นเพราะท่อนซุงขนาดใหญ่หายากกว่าไม้เนื้อแข็ง และไม้ไผ่

ฝายทั้งสองชนิดดังกล่าวมานี้ ถ้าต้องการให้มีความแข็งแรงทนทานต้านแรงน้ำได้ดี มักนิยมทำ 3 ลูก เรียงกัน ฝายลูกแรกเป็นฝายหลัก ฝายลูกที่สองลด ความแรงของน้ำที่จะกระแทกลงมาจากสันฝาย เรียกว่า ฝายลูกดุ่ม ฝายลูกที่สามมีจุดประสงค์เดียวกัน เรียกว่า ฝายอาบ ฝายหลายลูกสร้างตามเทคโนโลยีนี้ เช่น ฝาย เจ้าสีห์หมื่น หรือ ฝายท่าบ่อเย็น อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ฝายวังป่าน อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

ฝายห้วย (ฝายคอกหมู) ต.แม่หวังลุ่ม อ.ลี้ จ.ลำพูน

3) ฝายคอนกรีต เป็นฝายที่สร้างด้วยคอนกรีตที่มีความทนทาน แข็งแรง ใช้แทนฝายหินทิ้งและฝายไม้ที่ต้องมีการซ่อมแซมทุกปี ฝายคอนกรีตหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ฝายปูน” ส่วนใหญ่เป็นฝายที่ออกแบบและก่อสร้าง โดยงบประมาณของกรมชลประทาน ส่วนการบริหารและจัดการน้ำยังคงเป็นระบบเดิมของชาวบ้าน ฝายคอนกรีตนั้นมีข้อดีคือ มีความทนทาน และสามารถกักเก็บน้ำได้อย่างเต็มที่ แต่ข้อเสียของฝายคอนกรีตก็คือไม่สามารถระบายตะกอนทรายที่ไหลมาพร้อมกับลำน้ำได้ ทำให้พื้นที่รับน้ำหลังฝายตื้นเขินอยู่เสมอ

การเปลี่ยนฝายไม้เป็นฝายคอนกรีตในกลุ่มน้ำต่างๆ ในแอ่งเชิงใหม่-ลำพูน อยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษ 24 เรื่อยมา โดยเฉพาะหลังจากการยกเลิกการให้สัมปทานไม้สัก พ.ศ.2475 เพราะในยุคที่มีการทำไม้สัก ฝายหลายแห่งในกลุ่มน้ำสำคัญได้รับความเสียหายอย่างหนักจากการล่องซุงทางน้ำ จนยากที่จะสร้างขึ้นใหม่ รัฐบาล

จึงสร้างฝายขึ้นมาใหม่แทนของเดิม โดยการใช้หินทิ้งและคอนกรีตแทนการสร้างฝายไม้ การสร้างฝายคอนกรีตมีเพิ่มมากขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษ 25 เป็นต้นมา เพราะพื้นที่ป่าอันเป็นแหล่งที่มาของไม้สำหรับใช้ในการตีฝายลดลง ประกอบกับพื้นที่ป่าหลายแห่งได้รับการประกาศให้เป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติ ป่าสงวน ห้ามตัดไม้ทำลายป่า ไม้ในการตีฝายจึงหาได้ยากมากขึ้น ฝายที่เคยสร้างด้วยไม้จึงถูกดัดแปลงใหม่โดยใช้ไม้ไผ่เป็นโครงสร้างหลัก ความทนทานของฝายเหล่านี้ก็ลดลง ต้องซ่อมแซมบ่อย จึงมีการของบประมาณสนับสนุนจากรัฐบาลเพื่อก่อสร้างฝายคอนกรีตที่มีความถาวรมากขึ้น ฝายที่สร้างด้วยไม้จึงลดจำนวนลงอย่างต่อเนื่อง ในการสำรวจข้อมูลฝาย 6 อำเภอ คือ จอมทอง ลี้ ฮอด อมก๋อย บ้านโฮ้ง และดอยเต่า พบว่ามีฝายจำนวน 176 ฝาย

ฝายคอนกรีต

ไม่มีเครื่อง GPS แต่ก็คำนวณหาที่ตั้งของฝายได้

จากการสำรวจภาคสนาม เราได้พบว่า ฝายแทบทุกแห่งที่ชาวบ้านได้สร้างขึ้นเพื่อทดน้ำไปใช้ในไร่นานั้น สามารถส่งน้ำ ณ จุดตั้งของฝายไปยังไร่นาเป็นระยะทางไกลตั้งแต่ประมาณ 100 เมตร จนถึง 40 กิโลเมตร ระยะทาง 40 กิโลเมตร คงเป็นระยะทางที่เกะเอาด้วยสายตาไม่ได้ว่าจะไปตั้งฝายไว้ตรงไหนจึงจะให้น้ำไหลมาถึงกิโลเมตรที่ 40 ที่สำคัญก็คือ ไร่นาทั้งหลายตั้งอยู่กระจัดกระจายทั้งบนที่ลุ่มและที่ดอน การที่จะให้น้ำไหลลงมาเลี้ยงพื้นที่อย่างทั่วถึงต้องคำนวณว่าจะให้ลำเหมืองไหลไปในทิศทางใดบ้าง การคิดคำนวณเหล่านี้เป็นเรื่องไม่ยากสำหรับปัจจุบัน เพราะมีเทคโนโลยีอันทันสมัย สามารถศึกษาพื้นที่ในระยะไกลได้เป็นอย่างดี แต่ในสมัยก่อน เช่น พันปีก่อน ห้าร้อยปีก่อน หนึ่งร้อยปีก่อน ความรู้เหล่านี้เป็นเรื่องง่ายหรือเปล่าสำหรับชาวบ้านธรรมดาสามัญ คำตอบคือ ไม่ง่ายแน่นอน แต่ชาวบ้านก็ได้คิดค้น อาศัยประสบการณ์ ที่สำคัญคือ ต้องยอมรับความยากลำบาก จนในที่สุดก็รู้จักวิธีการค้นหาที่ตั้งของเหมืองฝาย ความรู้ที่สำคัญ 3 ข้อที่ชาวบ้านใช้ในการค้นหาที่ตั้งของเหมืองฝายก็คือ

- 1) ความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ที่ตัวเองอาศัยอยู่ และที่ไกลออกไป
- 2) ความรู้เกี่ยวกับการวัดระดับอย่างง่าย
- 3) ความรู้เกี่ยวกับความแรงของกระแสในแต่ละพื้นที่

สิ่งที่น่าสนใจมากก็คือ ฝายที่สร้างโดยชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถส่งน้ำไปเลี้ยงไร่นาได้ทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง แต่ฝายของกรมชลประทานส่วนใหญ่มีปัญหาในการส่งน้ำในฤดูแล้ง เช่น ชลประทานแม่แตง เป็นต้น

กล่าวโดยยุดิธรรมแล้ว ระบบชลประทานของรัฐอาจมีข้อเสียเปรียบในการส่งน้ำมากกว่าฝายของชาวบ้าน เพราะต้องส่งน้ำเป็นระยะไกล เช่น 75 กิโลเมตร และยังต้องส่งให้หมู่บ้านจำนวนมาก เช่น ชลประทานแม่แตงส่งให้ 200 หมู่บ้าน แต่วิถีคิดของฝายชาวบ้านเน้นหนักระบบที่ไม่ใหญ่เกินไป จัดการได้ทั่วถึง ดูแลได้จริงๆ นี่เป็นวิธีคิด 2 แบบที่แตกต่างกัน

A = น้ำแม่กลาง B = ปากเหมือง

ปากเหมือง

แก่งฝายกำลังเปิดประตูปากเหมือง (B) เพื่อปล่อยน้ำจากน้ำแม่กลาง (A) เข้าสู่ลำเหมือง

2. เหมืองหลวง (เหมืองกิน)

ลำเหมืองที่นำน้ำเข้าสู่ไร่นาแบ่งออกเป็น 2 เส้น ได้แก่ “เหมืองกิน” คือ ลำเหมืองที่ส่งน้ำให้ในพื้นที่รับน้ำไปใช้ประโยชน์เส้นหนึ่ง (“กินน้ำ”) และ “เหมืองเสีย” คือ ลำเหมืองที่ระบายน้ำส่วนเกินออกจากพื้นที่รับน้ำทั้งกลับลงสู่แม่น้ำอีกเส้นหนึ่ง (“เสียน้ำ”)

เหมืองหลวงจัดว่าเป็นเหมืองใช้น้ำ ชาวนาจึงมักเรียกว่า “เหมืองกิน” เหมืองหลวง เป็นทางน้ำที่ชาวนาขุดเชื่อมแม่น้ำเหนือฝาย นำน้ำส่งไปตามไร่นาทั้งบนที่ลุ่มและที่ดอน ตำแหน่งที่ตั้งของฝายถูกกำหนดขึ้นในตำแหน่งที่น้ำจะสามารถไหลเข้าสู่ลำเหมืองได้ หมายความว่าก่อนที่จะมีการสร้างฝาย ผู้นาในการสร้างฝายในอดีตต้องคำนวณทิศทางของลำเหมือง และการไหลของกระแสน้ำไว้ล่วงหน้า

โครงสร้างที่สำคัญของเหมืองหลวงประกอบด้วยส่วนที่สำคัญ 3 ส่วน คือ

ปากเหมือง หรือประตูเหมือง ใช้เรียกทางไหลเข้าของน้ำ น้ำจากแม่น้ำสายใหญ่จะไหลเข้าสู่ลำเหมืองทาง ปากเหมือง ตำแหน่งที่ตั้งของปากเหมืองต้องอยู่ไม่สูงหรือต่ำเกินกว่าระดับน้ำหลังฝาย ปากเหมืองเป็นจุดสำคัญที่ต้องดูแลเป็นพิเศษ ในฤดูน้ำหลากต้องคอยดูไม่ให้เศษไม้ไหลมาอุดตันปากเหมือง อาจทำให้น้ำไม่ไหลเข้าลำเหมืองหลวง หรือหากมีน้ำมากเกินไปก็ต้องคอยปิดปากเหมือง เพื่อไม่ให้น้ำท่วมนา หรือลำเหมืองขาด ปัจจุบัน เมื่อมีการสร้างฝายคอนกรีตก็มีการสร้างประตูปิดเปิดน้ำ เมื่อน้ำหลากจึงทำให้สะดวกในการปิดเปิดปากเหมือง โดยมีหัวหน้าเหมืองฝาย หรือเจ้าหน้าที่เหมืองฝายเป็นผู้ถือกุญแจควบคุมประตูปิดเปิดปากเหมือง

ล่องเสียวทราย หมายถึง ประตู่ที่ทำหน้าที่ระบายทรายจากลำเหมืองหลวงทิ้ง ก่อนที่น้ำจะไหลเข้าสู่พื้นที่การเกษตร ทรายที่มีน้ำหนักมากเมื่อไหลตามน้ำมาไ้ระยะหนึ่ง จะไหลอยู่ด้านล่าง แล้วไหลออกไปทางล่องเสียวทราย ทิ้งกลับลงไปแม่น้ำตามเดิม ล่องเสียวทรายพบในลำเหมืองที่อยู่ใกล้ภูเขา เพราะมีทรายไหลมากับน้ำมาก

ลำเหมืองหลวง เป็นเส้นทางน้ำที่ขุดขึ้นเพื่อให้ น้ำที่ทตจากฝายไหลไปยังพื้นที่รับน้ำที่อยู่ห่างออกไป ลำเหมืองหลวงบางแห่งอาจมีความยาวมาก เช่น ฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง มีลำเหมืองหลวง ยาวประมาณ

22 กิโลเมตร ฝายลุ่มน้ำแจ่ม อ.ฮอด ลำเหมืองหลวงยาว 23 กิโลเมตร บางแห่งลึกมากถึง 8 เมตร ขึ้นอยู่กับ ลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่รับน้ำแต่ละแห่ง ลำเหมืองหลวงต้องมีการดูแลหรือ “ล่องเหมือง” เป็นประจำทุกปี เพื่อให้ น้ำสามารถไหลได้อย่างคล่องตัว ลำเหมืองหลวง มีชื่อเรียกได้หลายแบบแตกต่างกันไป เช่น ฝายแม่ป้อน อ.จอมทอง เรียกเหมืองหลวงว่า “เหมืองกลาง” บางแห่งนิยมเรียก “เหมืองหลวง” บางแห่งเรียกตามชื่อของ ฝาย เช่น ฝายตาดมื่น อ.จอมทอง ก็จะเรียกลำเหมืองหลวงว่า “เหมืองตาดมื่น” เป็นต้น

A = ลำเหมืองหลวง

B = ล่องเสียวทราย

เหมืองดง อ.อมก๋อย จ.เชียงใหม่

3. แอ และ ต้า

“แอ” เป็นภาษาพื้นเมืองที่ใช้เรียกท่าน้ำกันน้ำในลำเหมืองเพื่อแบ่งน้ำจ่ายไปตามที่นาทุ่งต่างๆ แอส่วนใหญ่สร้างมาจากต้นไม้ใหญ่ หรือถ้าเป็นแอเล็กๆ ก็ใช้เศษดินเศษวัชพืชนำมาถมกลางลำเหมืองให้แน่น การวางแอจะวางขวางลำเหมือง ยาวเท่ากับตามความกว้างของลำเหมืองหลวง แอทำหน้าที่ยกระดับน้ำในเหมืองหลวงให้ไหลเข้าไปยังลำเหมืองซอย หรือเหมืองไล่ไต่ ปัจจุบันแอบางส่วนสร้างด้วยคอนกรีต เพราะมีความแข็งแรงและทนทาน ลำเหมืองหลวงเส้นหนึ่งอาจจะมีแอหลายจุดตามจำนวนลำเหมืองซอยที่ต้องการ จ่ายน้ำในแต่ละทุ่ง แอเป็นเครื่องมืออันสำคัญที่จะควบคุมปริมาณน้ำที่จะจ่ายให้แก่พื้นที่รับน้ำของลำเหมืองซอยนั้นๆ อย่างยุติธรรม

นอกจากจะใช้แอทดน้ำแล้ว ยังใช้แอเป็นตัวแบ่งน้ำด้วย โดยอาศัย “แอ” นี้ เป็นหัวใจของระบบเหมืองฝาย เพราะแอจะมีช่องให้น้ำไหลผ่าน (“ต้าง”) ขนาดของพื้นที่ที่จะอนุญาตให้น้ำไหลผ่านว่ากว้างเท่าใดนั้น ต้องตกลงกันในหมู่สมาชิก เพราะถ้าขนาดของต้างกว้างมาก น้ำก็จะไหลผ่านมาก ถ้าพื้นที่แคบน้ำก็จะไหล

ผ่านน้อย ดังนั้น การใช้มิติเจาะช่องขอนไม้ (ขอนแอ) ออกเป็นช่องละกี่นิ้วนั้น ต้องทำต่อหน้าสมาชิกตั้งแต่แอแรกถึงแอสุดท้าย และการแบ่งน้ำก็จะเริ่มตั้งแต่เหมืองซอยแรกถึงเหมืองซอยสุดท้ายตามลำดับ

เมื่อตกลงแบ่งน้ำกันแล้ว ถือว่าเป็นอันสิ้นสุดห้ามผู้ใดเจาะรูเพิ่ม ทำลายแอ หรืออื่นๆ อันจะทำความเสียหายให้แก่ระบบโดยรวม

มีข้อสังเกตในการแบ่งน้ำดังนี้

1) ถ้าระบบเหมืองฝายใดมีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปี มีน้ำผ่านฝายมาก เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่รับน้ำ ระบบเหมืองฝายนั้นมักจะใช้หลักแบ่งน้ำให้เท่ากันทุกคน โดยไม่ต้องพิจารณาขนาดของพื้นที่รับน้ำ

2) ถ้าระบบเหมืองฝายใดมีน้ำจำกัด ระบบนั้นมักกำหนดจำนวน ต้าง ตามปริมาณน้ำที่แต่ละพื้นที่จะได้รับ

3) ระบบเหมืองฝายที่มีระดับพื้นที่สูงต่ำต่างกันมาก ยากที่ระบบจะส่งน้ำไปยังนาที่ดอน กรณีนี้ชาวนาที่ดอนจะได้รับน้ำต้าง โดยกำหนดความกว้างของแอยาวกว่าชาวนาที่ลุ่ม

A = ขอนแอขวางขวางลำเหมือง

B = ต้างแบ่งน้ำ

C = ลำเหมืองหลวง

แอ

ภาพที่เห็นนี้คือ น้ำที่ไหลเข้ามาในลำเหมืองหลวง แล้วถูกแบ่งออกเป็น 2 เส้นทาง โดยใช้ “แอ” เป็นตัวแบ่ง ทางขวามือส่งไปยังพื้นที่รับน้ำแห่งหนึ่ง ทางซ้ายมือส่งไปอีกแห่งหนึ่ง

“แต” แบบไหนที่ตอบโจทย์ การใช้น้ำของชาวนา?

โจทย์ที่ 1 จะส่งน้ำไปสองพื้นที่ แต่พื้นที่รับน้ำไม่
เท่ากันได้อย่างไร?

แตลูกนี้แบ่งน้ำไปสองเส้นทาง ทางขวาส่งไปเลี้ยงที่นาที่มี
จำนวนมากกว่า ปากตางจึงกว้างกว่า ส่วนทางซ้ายส่งไปเลี้ยงที่นา
ที่มี จำนวนน้อยกว่า ปากตางจึงแคบกว่า ด้วยวิธีการเช่นนี้ เหมือน
ฝายจึง จะสามารถตอบสนองความต้องการของชาวนาได้ตาม
ความเป็นจริง

โจทย์ที่ 2 จะส่งน้ำไปสองพื้นที่ แต่พื้นที่รับน้ำอยู่
ต่างระดับกันได้อย่างไร?

แตลูกนี้แบ่งน้ำไปสองเส้นทาง ทางขวาส่งไปเลี้ยงที่นาที่อยู่บน
พื้นที่สูงกว่า ทางซ้ายส่งไปเลี้ยงที่นาที่อยู่บนพื้นที่ต่ำกว่ามาก วิธี
การที่จะส่งน้ำไปยังพื้นที่ต่ำกว่าก็คือ ขุดลำเหมืองด้านซ้ายให้ลึกลงไป
แล้วปล่อยน้ำจากลำเหมืองเส้นบนทิ้งลงไปยังลำเหมืองลูกล่างให้
ไหลไปยังที่ต่ำ

โจทย์ที่ 3 ส่งน้ำไปเลี้ยงพื้นที่ที่ตั้งอยู่กระจัดกระจาย
ไม่เป็นระเบียบได้อย่างทั่วถึงได้อย่างไร?

ภาพที่เห็นด้านขวามือนี่ แสดงให้เห็นว่าน้ำในลำเหมืองถูก
ส่งเข้าเลี้ยงลำเหมืองย่อย 5 เส้น หมายความว่า แตแบ่งน้ำนี้แบ่ง
น้ำไป 5 เส้นทาง จึงมีชื่อเรียกว่า “แตห้าง่า” น้ำในแต่ละลำ
เหมืองย่อยนี้จะส่งไปเลี้ยงไร่นาที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ต่างๆ กัน ลำ
เหมืองหนึ่งๆ อาจส่งไปเลี้ยงนาของชาวบ้าน 5 ถึง 10 ราย ขอให้
สังเกตว่า แต่ละง่าได้รับน้ำ ไม่เท่ากัน เพราะปากเหมืองถูกออกแบบ
ให้มีขนาดเหมาะสมกับพื้นที่ที่รองรับน้ำ

A = เหมืองชอย B = รากลิน C = เหมืองชอย

เหมืองชอย

ลำเหมืองที่เห็นอยู่นี้ (A) เป็นลำเหมืองชอย ส่วนรากลิน (B) ที่ทำด้วยไม้พาดข้ามลำเหมืองไปนั้น ต้องการส่งน้ำจากเหมืองชอย (C) ข้ามนาผืนที่เห็นอยู่นี้ ส่งน้ำต่อไปเพื่อเลี้ยงนาที่อยู่ไกลออกไปอีก

4. เหมืองชอย (เหมืองไส้ไก่)

เหมืองชอย หมายถึง ลำเหมืองหรือคลองส่งน้ำขนาดเล็กที่แยกมาจากลำเหมืองหลวง โดยรับน้ำจากการทดน้ำของแต แล้วส่งต่อเข้านาข้าวอีกทอดหนึ่ง เหมืองชอยจึงเปรียบเสมือนเส้นเลือดฝอยในระบบเหมืองฝาย ในระบบเหมืองฝายหนึ่งเราอาจจะพบเหมืองชอยมากนับสิบนับร้อยสาย ขึ้นอยู่กับขนาดพื้นที่รับน้ำของฝายนั้นๆ เช่น ฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง มีเหมืองชอยทั้งหมด 6 เส้น ฝายเหมืองใหม่ อ.จอมทอง มีเหมืองชอยทั้งหมดประมาณ 40 เส้น ฝายลุ่มน้ำแจ่ม (ฝายหลวงสวด) มีเหมืองชอยทั้งหมด 8 เส้น ฝายแม่ตะอ.ลี้ มีเหมืองชอยทั้งหมด 4 เส้น

รากลิน เหมืองชอยในพื้นที่ตอนที่น้ำจากลำเหมืองปกติไม่สามารถไหลเข้าไปหล่อเลี้ยงพื้นที่ได้มักมีการสร้าง “รากลิน” เชื่อมต่อจากลำเหมืองพื้นที่หนึ่งข้ามไปยังอีกพื้นที่หนึ่ง โดยประมาณว่ามีความสูงใกล้เคียงกันกับนาผืนนั้น รากลินนี้จะนำน้ำข้ามนาผืนข้างล่างที่อยู่ต่ำกว่า รากลินนี้ในอดีตทำจากไม้ต้นใหญ่ทั้งต้นผ่าครึ่ง แล้วขุดเอาเนื้อไม้ตรงกลางออกให้เป็นร่องลึก นำมาวางพาดทำเป็น “รากลิน” ปัจจุบันมีการสร้างรากลินคอนกรีตแทน รากลินไม้ เนื่องจากแข็งแรง ทนทาน และสะดวกกว่า

5. ต้าง

ต้าง หมายถึง ช่องทางส่งน้ำผ่านเขื่อน ต้างนาสร้างโดยใช้ขอนไม้เจาะช่องตรงกลางให้มีขนาดเท่ากับปริมาณน้ำที่ต้องการให้ไหลเข้านา ความกว้างของต้างขึ้นอยู่กับข้อตกลงของสมาชิกเมืองฝาย ไม่สามารถกำหนดขึ้นตามความต้องการของเจ้าของที่นาได้ ต้างบางแห่งทำอย่างง่าย ๆ โดยการขุดดินนาเป็นช่องให้น้ำไหลผ่าน **ระบบต้าง** นี้ทำให้การแบ่งสรรจัดการน้ำเกิดความเป็นธรรม โดยมีกฎกติกาการใช้ น้ำของระบบเมืองฝาย มากำหนด ว่าใครจะได้น้ำกี่ต้าง

สำหรับฝายที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ ชาวนาจะได้น้ำต้างเพียงพอตามความต้องการ สำหรับฝายที่น้ำน้อย สมาชิกจะตกลงกันควบคุมให้ได้ต้างน้ำตามความเหมาะสม แต่ไม่ใช่ได้เท่าที่ต้องการ เช่น ฝายน้ำฮู้ ต.เมืองนะ อ.เชียงดาว ชาวนาได้รับน้ำผ่านปากต้างมากเท่าที่ตัวเองต้องการ ส่วนเมืองใหม่ อ.จอมทอง ชาวนาที่ต้องการน้ำน้อยอาจต้องการใช้น้ำผ่านปากต้างเพียง 1-2 นิ้ว ชาวนาที่ต้องการน้ำมาก ก็จะได้รับอนุญาตให้น้ำผ่านปากต้างได้สูงสุดเพียง 3 นิ้วเท่านั้น

ข้อกำหนดของการวัดมาตรฐานของ “ต้าง” มีดังนี้

1 ต้าง (ดำ) = 4 นิ้ว (บางที่เรียกว่า 4 บั้ง หรือ 4 เลี้ยว)

บางที่จะได้ยินชาวนาพูดง่าย ๆ ว่า

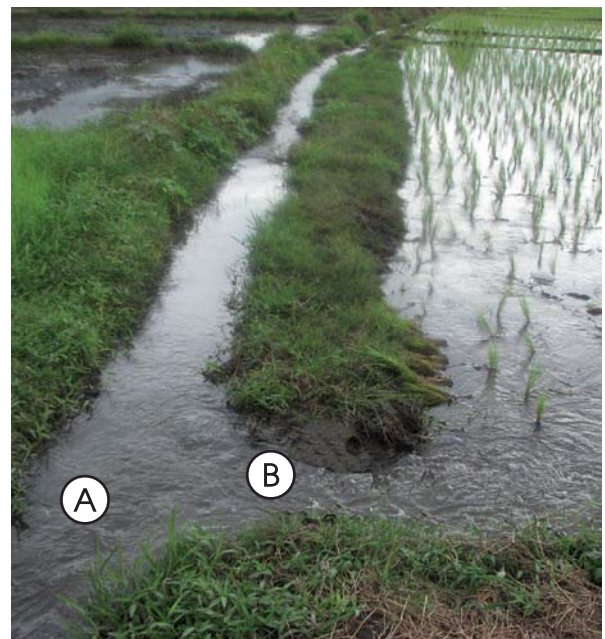
1 ต้าง = 1 กล่องไม้ขีดไฟ

การที่ต้องชอยออกเป็น “เลี้ยว” หรือ “บั้ง” เพราะการแบ่งน้ำมีความเข้มงวดมาก ชาวนาบางรายอาจได้น้ำเพียง 2 เลี้ยว หรือ 2 บั้ง เป็นต้น

“ต้าง” ในที่นี้นอกจากเป็นชื่อเรียกท่อนไม้เจาะรูที่ขวางทางเข้าน้ำแล้ว ยังเป็นชื่อเรียกหน่วยวัดปริมาณน้ำแบบหนึ่งของระบบเมืองฝาย นาข้าวที่อยู่ติดกับลำเหมืองชอยที่มีต้างน้ำอยู่ เรียกว่า “นาปากต้าง” (B) น้ำที่เข้าในนาปากต้างนี้จะไหลไปยังนาแปลงอื่นที่อยู่ติดกันของเจ้าของเดียวกัน

นาข้าวในพื้นที่รับน้ำของเมืองฝายแต่ละแห่งอาจมีพื้นที่เพียงสิบไร่จนถึงนับหมื่นไร่ ขึ้นอยู่กับลักษณะพื้นที่ที่ราบตอนกลางของแอ่งเชิงใหม่-ลำพูน ที่ใช้น้ำจากระบบเมืองฝายในแม่น้ำปิง จึงมีทุ่งนาใหญ่กว่าเมืองฝายทางตอนใต้ของแอ่งที่เป็นที่ราบเชิงเขา

A = เหมืองชอย B = ปากต้าง

ปากต้าง

น้ำจากเหมืองชอย (A) ไหลเข้าทางปากต้าง (B) เข้าสู่ไร่นา

A = เหมืองล่อง
(เหมืองเสีย)
B = ประตูล่อง

เหมืองล่องบ้านสบปะ ต.ริมปิง จ.ลำพูน

ภาพนี้คือลำเหมืองล่อง หรือเหมืองเสีย ระบายน้ำส่วนเกินที่ไม่ใช้แล้วในไร่นาออกสู่ลำปิง ประตูที่เห็นอยู่นั้นจะเปิดเมื่อต้องการระบายน้ำออก และปิดเมื่อระดับน้ำปิงสูงกว่าน้ำตอนใน เพื่อไม่ให้ลำปิงไหลย้อนเข้าไปในลำเหมือง เพราะจะทำให้ลำน้ำท่วม

6.เหมืองล่อง (เหมืองเสีย)

เหมืองล่องเป็นลำเหมืองที่ใช้ระบายน้ำส่วนเกินที่ไ้ในนาข้าว เรียกว่า “เหมืองล่อง” หรือ “เหมืองเสีย” เหมืองล่องมีชื่อเรียกต่างกันไปตามพื้นที่ เช่น เหมืองเสีย น้ำ ล่องเสีย น้ำ เหมืองขี้นา หรือ เหมืองน้ำทิ้ง จุดประสงค์คือ เพื่อระบายน้ำส่วนเกินในไร่นา เมื่อมีน้ำอยู่ในไร่นาเกินความต้องการ ชาวนาจะ “ขังน้ำ” ทิ้งลงไป ในเหมืองล่อง ปล่อยน้ำให้ไหลกลับสู่แม่น้ำสายหลัก ลำห้วย หรือลำเหมืองหลวงอีก เหมืองล่องจึงเป็นลำเหมืองที่ออกแบบให้อยู่ในตำแหน่งต่ำที่สุดของพื้นที่รับน้ำของเหมืองฝายระบบหนึ่งๆ ดังนั้น ทุกคราวที่ชาวนาขุดเหมืองใช้น้ำ คือ “เหมืองกิน” เข้ามาใช้ จะต้องขุดเหมืองเป็นเส้นทางให้น้ำไหลกลับออกไปสู่แม่น้ำ เรียกว่า “เหมืองเสีย” ทุกครั้ง

สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจคือคำว่า “ล่อง” และคำว่า “เสีย” ในภาษาเหนือคำว่า “ล่อง” หมายถึง ทำให้สะอาด เช่น ล่องเหมือง หมายถึง การขุดลอกเอาตะกอนเศษวัสดุตกค้างในลำเหมืองออก ส่วนคำว่า “เสีย” ในที่นี้ไม่ได้แปลว่า เน่า แต่แปลว่า ทิ้ง เช่น เสียศพ หมายถึง เอาศพไปเผา เสียงาน หมายถึง งานนั้นเสียไป ดังนั้น คำว่า เสีย น้ำ ก็หมายถึง น้ำส่วนเกินที่ไม่ใช้แล้วต้องการทิ้งลงสู่แม่น้ำใหญ่ เหมืองที่รับน้ำทิ้งมานี้จึงเรียกว่า “เหมืองเสีย”

ระบบเหมืองฝายแต่ละระบบย่อมมีเหมืองล่องเป็นของตัวเอง เช่น ล่องแม่สะลาบเป็นเหมืองล่องของฝายพญาคำ ล่องเตือเป็นล่องของฝายเกาะไม้ดั้น เป็นต้น

บางกรณี เมืองล่องจะทำหน้าที่เป็น “เหมืองกิน” ไปในตัวด้วย ขาวนาปลายน้ำอาศัยน้ำจากเหมืองล่องที่ ขาวนาต้นน้ำระบายทิ้งมาเข้านาของตน จึงเรียกว่า “กิน น้ำขี้เหมือง” ผู้ใช้น้ำขี้เหมืองจะได้รับการยกเว้นไม่ต้อง เสียค่าน้ำ เมื่อมีการเรียกเก็บจากหัวหน้าเหมืองฝาย

เหมืองล่องมักจะมีประตูปิด - เปิด เรียกว่า “ประตู ล่อง” คล้ายกับประตูที่ปากเหมืองหลวง เพราะเหมืองล่อง บางแห่งระบายน้ำลงกับแม่น้ำใหญ่ เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก จำเป็นต้องมีประตูปิด-เปิดน้ำไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้น้ำ จากแม่น้ำไหลหนุนเข้าเหมืองล่อง แล้วไหลย้อนเข้าท่วม พื้นที่การเกษตร ชาวบ้านมักเรียกจุดที่น้ำล่องไหลลง แม่น้ำหลักนี้ว่า “สบ” เช่น สบแม่กุ่ม สบแม่ฮ่อง คำว่า “สบ” นี้หมายถึง บริเวณพื้นที่ที่แม่น้ำไหลมาบรรจบกัน บริเวณดังกล่าวเมื่อมีการตั้งชุมชนหมู่บ้าน มักตั้งชื่อ ภูมินามตามสภาพพื้นที่ เช่น บ้านสบแจ่ม บ้านสบปะ บ้านสบเตี๊ยะ บ้านสบขาน บ้านสบแม่ข่า เป็นต้น

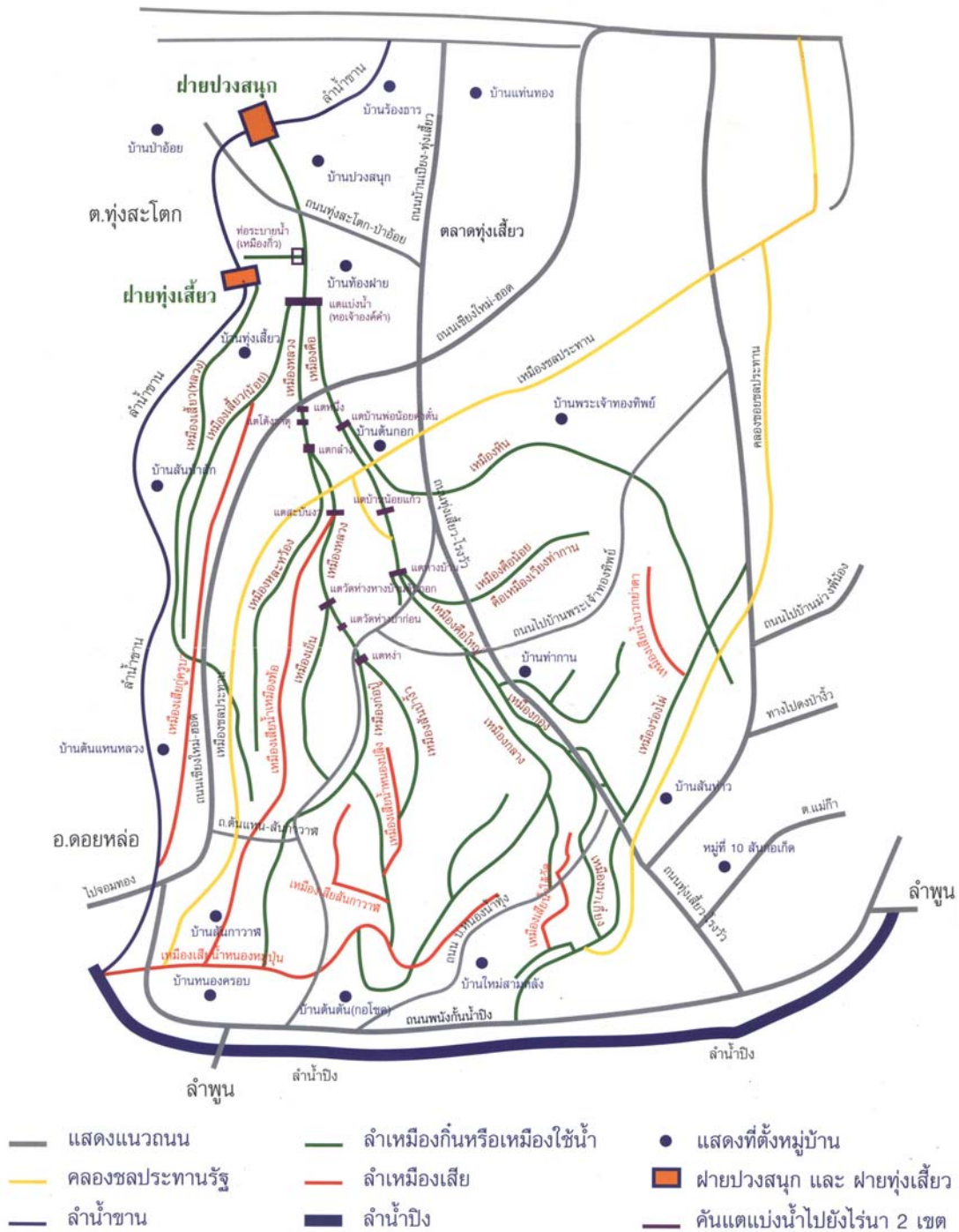
ส่วนหมู่บ้านใดที่ตั้งอยู่ใกล้กับเหมืองล่อง หรือ บริเวณที่เป็นทางระบายออกของน้ำจากลำเหมืองลงสู่ แม่น้ำ ก็มักจะตั้งชื่อหมู่บ้าน ซึ่งนำหน้าด้วยคำว่า “ล่อง” เช่น บ้านล่อง บ้านสบล่อง บ้านล่องธาร บ้านล่องดีมีด เป็นต้น แต่ปัจจุบันการเรียกชื่อสถานที่มักถูกทำให้ เปลี่ยนแปลงจากการใช้ “ล” คำว่า “ล่อง” ไปเป็น “ร” การใช้ “ร่อง” แทน “ล่อง” มาจากความไม่รู้ของทาง ราชการ ทำให้สะกดคำผิด และความหมายของคำ คลาดเคลื่อนไป (พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน, 2546.)

แนวความคิดของระบบ “เหมืองเสีย” หรือ “เหมือง ล่อง” เป็นแนวคิดสำคัญ ที่ขาวนาได้ใช้ในการแก้ปัญหา น้ำไหลหลากรุนแรงจากที่สูงและเชิงเขามากเกินไปใน ฤดูฝน หรือเวลาที่น้ำท่วม เพราะน้ำบนที่สูงอย่างเช่น ตอนเหนือไหลหลากรุนแรงและเร็วมาก ต่างกับลำน้ำที่ ไหลสงบอย่างในภาคกลาง เหมืองล่องช่วยในการ ระบายน้ำเหล่านี้ได้อย่างรวดเร็ว จากต้นระบบถึงปลาย ระบบเหมืองฝาย โดยความรับผิดชอบของขาวนาจาก ต้นน้ำถึงปลายน้ำอย่างต่อเนื่องกัน

หมู่บ้านที่อยู่บริเวณเหมืองล่อง มักชื่อว่า “บ้านสบล่อง”

ภาพแสดงระบบเหมืองฝาย : ตัวอย่างกรณีฝายปางสนุก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

จาก พรพีเล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน, 2546.

คำอธิบายระบบทางกายภาพ ของเหมืองฝาย

ในแผนที่ซ้ายมือนี้ แสดงระบบเหมืองฝายของฝาย
ปวงสนุก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

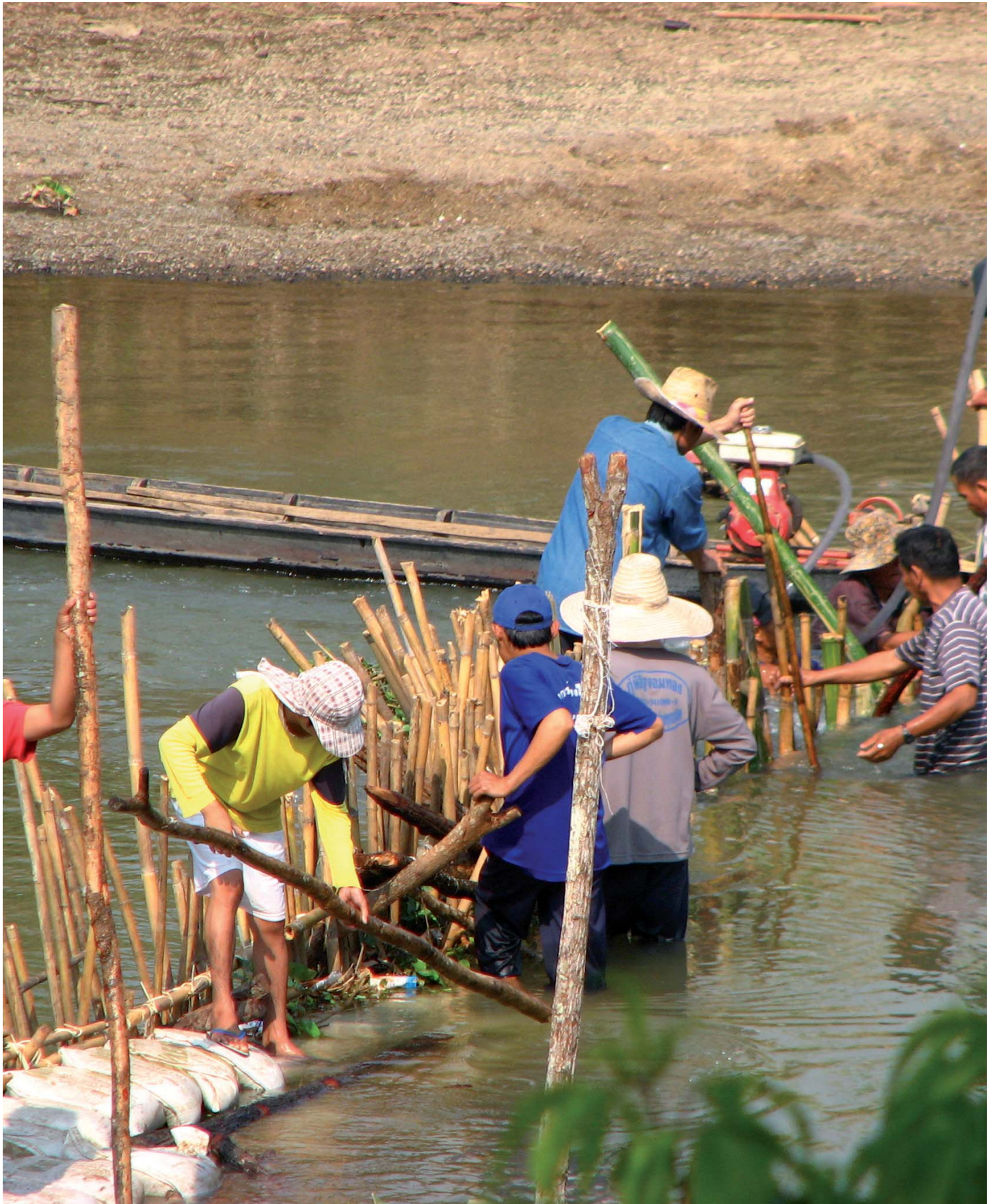
1. ฝายปวงสนุก สร้างอยู่กลางลำน้ำแม่ขานเพื่อทด
น้ำขึ้นไปใช้ในไร่ (ลำน้ำขาน คือ เส้นสีน้ำเงิน ไปสบกับ
น้ำแม่ปิงทางตอนล่าง) ในลำน้ำนี้ได้แสดงฝายไว้อีกฝาย
หนึ่งคือ ฝายทุ่งเสี้ยว แต่ไม่ได้แสดงระบบของฝายนี้ไว้

2. เส้นสีเขียวทั้งหมด คือ ลำเหมืองที่ทดน้ำมา
จากน้ำแม่ขาน ส่งน้ำเข้าสู่ไร่

3. สัญลักษณ์นี้แสดงแด่ หรือทำนบ ที่แบ่งน้ำ
จากลำเหมืองแต่ละเส้นส่งเข้าสู่เมืองซอยต่างๆ

4. เส้นสีแดงทั้งหมด คือ ลำเหมืองเสีย รับน้ำ
ส่วนเกินจากไร่จนถึงลงสู่ลำน้ำแม่ปิง หรือน้ำแม่ขาน ถ้า
สังเกตให้ดีจะเห็นว่าลำเหมืองเสียบางเส้นไม่ได้ลงสู่ลำน้ำปิง
หรือลำน้ำขานโดยตรง แต่กลับไหลลงสู่ ลำเหมืองกิน ใน
กรณีนี้ทำให้ลำเหมืองเสียเส้นนี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ
เหมืองกินสำหรับหมู่บ้านต่อไป ชาวบ้านที่ใช้เหมือง
เส้นนี้จึงมักกล่าวว่า “กินน้ำขี้เหมือง” หรือ “ใช้เหมืองเสีย”
ของคนอื่น

5. เส้นสีเหลืองทั้งหมด คือ คลองชลประทาน
แม่แตง นำน้ำมาจากชลประทานแม่แตง อ.แม่แตง
จ.เชียงใหม่ ส่งมาเลี้ยงที่นาในพื้นที่นี้เพื่อเพิ่มน้ำสมทบ
ให้แก่หมู่บ้านต่างๆ ขอให้สังเกตว่า น้ำของคลอง
ชลประทานในที่นี้จะไหลลง ณ เหมืองกิน หรือเหมืองเสีย
ของชุมชนที่สร้างไว้ก่อน เพราะคลองชลประทานไม่มีการ
ออกแบบเหมืองเสียของตัวเองเอาไว้ต่างหาก

การจัดการองค์กรเหมืองฝาย

ແກ່ຝາຍ ແກ່ເມືອງ ກຸ່ມເມືອງ

บทบาทหน้าที่ของ “ແກ່ຝາຍ”

ระบบการจัดการองค์กรของเหมืองฝายปัจจุบัน มีการกำหนดตำแหน่งหน้าที่การบริหารตามลักษณะการงาน กล่าวคือ “หัวหน้าเหมืองฝาย” เป็นผู้นำสูงสุด ตำแหน่งหัวหน้าของระบบเหมืองฝายนั้น อาจมีชื่อเรียกต่างกันไปได้ว่า แກ່ຝາຍ ແກ່ເມືອງ ກຸ່ມເມືອງ หรือเรียกรวมกันว่า “ແກ່ເມືອງແກ່ຝາຍ” คำว่า “ແກ່” มีความหมายว่ามีอายุมาก มีประสบการณ์มาก หรือหมายถึงผู้นำ เป็นหัวหน้าหรือประธานผู้รับผิดชอบในการงานนั้นๆ จารีตล้านนามี “ແກ່” ที่ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าในกิจการงานต่างๆ เช่น ชาวล้านนาเรียกผู้ใหญ่บ้านว่า “ແກ່บ้าน” ส่วนไวยาวัจกรเรียกว่า “ແກ່วัด” เป็นต้น

ในประวัติศาสตร์ อาณาจักรล้านนาได้ผนวกเอาบรรดาผู้นำของชุมชน คือ แກ່ຝາຍ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบปกครอง โดยนับเอา ແກ່ເມືອງແກ່ຝາຍ ນາຍຝາຍ หรือ ກຸ່ມເມືອງ ว่าเป็นขุนนางระดับท้องถิ่นที่ทำหน้าที่บริหารระบบนาเหมืองฝาย โดยให้ทำหน้าที่ควบคุมดูแลจัดการระบบนาเหมืองฝายโดยตรง นอกจากนี้ มอบหมายให้เรียกเกณฑ์แรงงานไพร่เมืองไปทำงานเหมืองฝายประจำปี ในช่วงระยะก่อนฤดูกาลทำนา โดยให้ແກ່ຝາຍเป็นผู้กำหนดวัน เวลาของการทำงาน กำหนดวัสดูอุปกรณ์และแรงงานที่จำเป็นต่อระบบ ทั้งยังต้องคอยทำหน้าที่ในการตรวจตราดูแลระบบนาเหมืองฝาย ควบคุมการจัดสรรแบ่งปันน้ำให้ไพร่เมืองที่ทำนาอยู่ในระบบอีกด้วย

เลือกผู้นำเหมืองฝาย

ในอดีต “แกเหมือง แกฝาย” เป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญอย่างมาก รัฐจึงให้ความสำคัญพยายามเข้ามาจัดการ และควบคุมระบบเหมืองฝาย ถึงกับมีการแต่งตั้งขุนนางเข้ามาดูแลระบบ โดยเลือกขุนนางในท้องถิ่นหรือแต่งตั้งผู้นำในท้องถิ่นเข้ามาดูแล แสดงให้เห็นว่าผู้นำเหล่านี้สามารถดูแลอย่างทั่วถึงและมีความรู้ดีจนจัดการกับระบบเหมืองฝายได้

การคัดเลือกแกฝายขึ้นมาบริหารงานในองค์กรเหมืองฝายมีหลักสำคัญคือ เลือกคนที่มีความเด็ดขาดเสียสละ เพราะต้องรับผิดชอบแบกรับภาระหน้าที่การงานอันหนัก ผู้ที่จะมาเป็นแกฝายอาจคัดเลือกจากผู้ช่วยของแกฝายคนเก่า จึงจะได้รับความไว้วางใจ และความเชื่อถือจากสมาชิกเหมืองฝาย เพราะถือว่ามิประสพการณ์ในการทำงานเหมืองฝายรู้หน้าที่ในการทำงานกับชาวบ้าน สิ่งที่น่าสนใจคือ แกฝายมักจะถูกเลือกขึ้นมาจากชาวบ้านที่อาศัยอยู่ตอนปลายน้ำ ที่เป็นเช่นนี้ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ

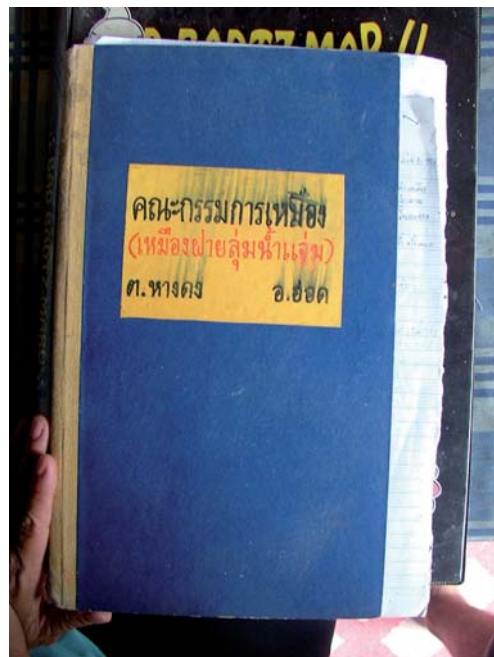
1) ชาวนาปลายน้ำมักเป็นผู้ที่ประสบปัญหาหนักที่สุดในยามน้ำขาดแคลน ดังนั้น เขาจะเป็นผู้มีความเอาใจใส่ ระมัดระวัง ดูแลไม่ให้เหมืองฝายเกิดปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง

2) ในทุกฤดูกาล ปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวนาปลายน้ำหนีไม่พ้นปัญหาที่ว่าน้ำไหลน้อยไม่พอเลี้ยงไร่นา ซึ่งมักเกิดจากลำเหมืองรก อุดตัน หรือไม่มีชาวนาดันน้ำ ให้น้ำเกินปริมาณที่ตกลงกัน หรืออาจเกิดจากการแอบปิดน้ำบางจุดด้วยเหตุต่างๆ ชาวนาปลายน้ำจึงเป็นบุคคลที่มักจะต้องเดินทางขึ้นไปตรวจสอบตามลำเหมือง และแต่แต่ละลูก ว่ามีสิ่งใดผิดปกติ การมอบให้ชาวนาปลายน้ำเป็น “แกฝาย” ก็นับว่ามีเหตุผลอันเหมาะสม

วาระการทำงานของ “แกฝาย”

วาระในการทำงานของแกฝายในอดีตนั้นไม่มีการกำหนดเวลาที่ชัดเจน เพราะแกฝายนั้นแต่ละคนอยู่ในตำแหน่งคนละหลายปี โดยมีชาวไร่ชาวนาผู้ใช้น้ำเป็นผู้สนับสนุน ส่วนมากจะเป็นแกฝายคนเดิมที่เคยทำงาน ชาวบ้านก็มักจะเลือกแกฝายคนเดิมที่มีความสามารถให้ทำงานต่อ จนกว่าจะขอลาออกจากหน้าที่ดังตัวอย่าง นายวรเทพ มหยาโน แกฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง ได้รับเลือกให้เป็นแกฝายมาแล้ว 5 สมัย เป็นเวลา 20 ปี นายศรีชัย ก้อนแก้ว แกฝายลุ่มน้ำแจ่ม อ.ฮอด มีประสบการณ์กับการเป็นผู้ช่วยแกฝาย และเป็นคณะกรรมการเหมืองฝายระดับหมู่บ้านมาก่อน 4 ปี จากนั้นจึงได้รับเลือกเป็นแกฝายติดต่อกัน 3 สมัย

ปัจจุบันนี้ มีการกำหนดวาระการทำงานของแกฝายเป็น 2 ปีบ้าง 4 ปีบ้าง แต่ก็ไม่วายมักจะได้แกฝายคนเดิม ยกเว้นแต่คนเดิมทำงานบกพร่องมาก ก็จะมีการเลือกคนใหม่ เพราะสมาชิกสามารถถอดถอนแกฝายได้

แก่งฝายและผู้ช่วยฝายแม่ป้อน อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ตรวจดูลำเหมือง

ผู้ช่วยแก่งฝาย

ตำแหน่งผู้ช่วยแก่งฝายมีไว้เพื่อคอยช่วยเหลือ เป็นที่ปรึกษาให้กับแก่งฝาย ผู้ช่วยแก่งฝายอาจจะมี 1 คน หรือมากกว่านั้น เหมืองฝายบางพื้นที่ เช่น ฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง แก่งฝายมีผู้ช่วยแก่งฝายตามจำนวนลำเหมืองซอยทั้งหมด 10 คน ผู้ช่วยแก่งฝายแต่ละคนก็จะต้องดูแลลำเหมืองของตน เพราะลำเหมืองซอยเหล่านี้ เป็นคลองส่งน้ำเข้ายังพื้นที่นาในหมู่บ้านของแต่ละคน

ผู้ช่วยแก่งฝายจึงเป็นตัวแทนของแต่ละหมู่บ้านที่ใช้น้ำ เช่น เหมืองทุ่งนาทราย เหมืองม้า มีผู้ช่วยแก่งฝาย 3 คน เนื่องจากลำเหมืองเส้นนี้ผ่าน 3 หมู่บ้าน จึงต้องมีตัวแทนผู้ใช้น้ำทั้ง 3 หมู่บ้านเข้าร่วมการจัดการ มีการจัดตั้งตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ เป็นรูปแบบของคณะกรรมการเหมืองฝาย โดยมีตำแหน่งอื่นเพิ่มเติมเข้ามานอกจากตำแหน่งเดิมที่มีอยู่ เช่น พื้นที่ 12 หมู่บ้าน

ใน ต.หางดง อ.ฮอด ซึ่งเป็นพื้นที่ที่รับน้ำจากฝายลุ่มน้ำแจ่ม มีแก่งฝายเป็นผู้บริหารงาน มีคณะกรรมการเหมืองฝาย ซึ่งมีแก่งฝาย ผู้ช่วยแก่งฝาย/ลำเหมือง เหนือญญิก เข้าร่วมกันเป็นคณะกรรมการเหมืองฝาย มีคณะทำงาน 10 คน คณะกรรมการเหล่านี้ก็จะถูกคัดเลือกจากชาวบ้านผู้ใช้น้ำ โดยเป็นตัวแทนจากหมู่บ้านต่างๆ ผู้ช่วยแก่งฝายสามารถสรรหาผู้ช่วยหรือลูกน้องในหมู่บ้านของตน ช่วยงานได้อีก 2 คน

ส่วนพื้นที่อย่างเช่น อำเภอฝาง จังหวัดลำพูน ซึ่งระบบการใช้น้ำเป็นการใช้น้ำจากลำห้วยซึ่งเป็นน้ำสาขาของแม่น้ำลี้เป็นสำคัญ ฝายที่พบส่วนมากจะเป็นฝายขนาดเล็กที่ทดน้ำในลำห้วย จึงทำให้การบริหารทำอย่างง่าย ๆ คือดูแลกันเอง แต่ก็ยังคงเรียกหัวหน้าผู้ดูแลฝายว่า “แก่งฝาย” เหมือนเดิม

แก่ฝ่ายและผู้ช่วยใช้ “ไม้ม็อก” วัดพื้นที่เพื่อกำหนดบริเวณที่ปลูกเหมือง
แต่ละหมวดจะรับผิดชอบงานล่องเหมืองประจำปี

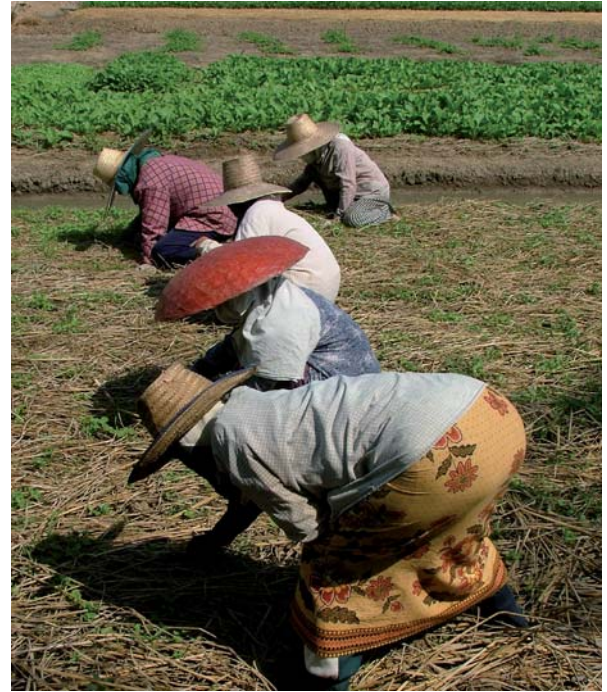
ลำนน้ำ ลำนเหมือง ลำนฝาย

คำว่า “ลำน” ตามรากคำจริงๆ แปลว่า ผูกโดยวิธีให้เคลื่อนย้ายได้บ้างในที่จำกัด ดังเช่นคำว่า “ลำนวัว” หมายถึง การโยงระหว่างวัวกับหลัก ดังนั้น จึงเรียก บุคคลที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงระหว่างแก่ฝ่ายกับสมาชิกคือ ต่อทอดอธิบายเรื่องต่างๆ ให้สมาชิกเข้าใจว่า “ลำนน้ำ” “ลำนเหมือง” หรือ “ลำนฝาย” เป็นต้น ในท้องถิ่นลำนน้ำยังมีลำนอีกหลายประเภท เช่น ลำนแก่ ลำนนาหรือลำนปากนา และลำนวัด เป็นต้น

ลำน เปรียบเสมือนผู้สื่อสารข้อมูลข่าวสารขององค์กรเหมืองฝาย ลำนน้ำเป็นตำแหน่งที่สำคัญ ลำนน้ำจะทำหน้าที่ป่าวประกาศข่าวสารเรื่องราวต่างๆ ในงานเหมืองฝายระหว่างแก่ฝ่ายกับสมาชิกเหมืองฝาย เช่น

กำหนดการประชุม วันเวลาทำงาน ขุดลอก ซ่อมแซมฝาย อุปกรณ์ต่างๆ ที่ต้องนำมาด้วย ตามปกติแล้ว จะมีลำนเหมืองชอยละ 1 คน หรือหมู่บ้านละ 1 คน จำนวนลำนจึงมักจะมีเท่ากับจำนวนหมู่บ้านที่รับน้ำ ในบางกรณีลำนน้ำทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยแก่ฝ่ายไปด้วยพร้อมกัน ลำนน้ำก็จะทำหน้าที่ป่าวประกาศให้สมาชิกเหมืองฝายทั้งหลายทราบ ในกรณีที่สมาชิกเหมืองฝายไม่ได้รับข่าวหรือไม่รู้เรื่อง เพราะลำนน้ำไม่ได้บอก ลำนน้ำเองก็จะถูกลงโทษ

การมี “ลำน” ในระบบเหมืองฝายนั้น เป็นสิ่งที่น่าสนใจมาก สิ่งนี้เป็นประสบการณ์งานบริหารท้องถิ่นของไทยที่สืบทอดมานาน ทำให้เราเข้าใจว่า ในสังคม

ลูกเหมืองลูกฝาย ลูกปลั่วลูกเสียม

ชุมชนนั้น วิธีการถ่ายทอดคำสั่งไม่ใช่ทำโดยการสั่งการให้รู้ตรงไปตรงมา แต่ต้องอาศัยบุคคลที่เชื่อมโยงคำสั่งหรือข่าวสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ บุคคลผู้นี้ควรจะมีทั้งความสามารถรับผิดชอบ รู้จักผู้คน มีมนุษยสัมพันธ์ดี รวมทั้งมีความสามารถในการพูดจาให้ตรงประเด็นและมีจิตวิทยา การที่ระบบเหมืองฝายยังใช้ “ล่าม” อยู่ แสดงว่ามีความจำเป็นและมีประโยชน์จริงๆ ต่อระบบ แสดงให้เห็นว่า เทคนิคของการบริหารได้รับความสำคัญมาช้านานแล้ว

ลูกเหมืองลูกฝาย หรือ ลูกปลั่วลูกเสียม (บางครั้งเรียกว่า ลูกปลั่วลูกเสียม) คือ ผู้ใช้น้ำ หรือสมาชิกเหมืองฝาย แต่ละฝายต่างมีจำนวนสมาชิกไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับพื้นที่รับน้ำ ถ้าเป็นระบบเหมืองฝายใหญ่ จำนวนลูกเหมืองก็มีจำนวนมาก เช่น ฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง มีจำนวนลูกเหมืองประมาณ 2,000 ครอบครัว ฝายลุ่มน้ำแจ่ม อ.ฮอด มีจำนวนลูกเหมือง 140 คน ฝายแม่แตะ อ.ลี้ เป็นฝายเล็ก มีจำนวนลูกเหมืองประมาณ 93 คน ฝายที่เล็กมากๆ เช่น ฝายนายเสาร์แก้ว อ.ลี้ เป็นฝายลำห้วย จึงมีจำนวนลูกเหมืองเพียง 5 คน

ลูกเหมืองลูกฝาย เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของระบบ เพราะเขาเป็นที่มาของแรงงาน เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ เป็นผู้ปฏิบัติพร้อมกันในคราวเดียว

ค่าน้ำ หรือ ค่าบริหารจัดการน้ำ

ค่าน้ำ หรือค่าตอบแทนที่ลูกเหมืองตอบแทนให้กับองค์กรเหมืองฝายแยกเป็น 2 แบบ คือ

1. “น้ายก” คือ ค่าน้ำที่แก่ฝายและผู้ช่วยได้รับการยกเว้นไม่ต้องจ่าย ถือว่ายกให้สำหรับเป็นค่าตอบแทนในการบริหารจัดการน้ำ

โดยปกติแล้วลูกเหมืองทุกคนต้องทำงานเหมืองฝาย ปริมาณงานที่ลูกเหมืองแต่ละคนต้องทำขึ้นอยู่กับเนื้อที่นาที่ตนเองครอบครอง (ไร่) หรือปริมาณน้ำที่ใช้ (ตาง) ผู้ที่มีเนื้อที่นามากใช้น้ำมาก ก็ต้องใช้แรงงานในระบบเหมืองฝายมากกว่าผู้ที่มีน้าน้อย ในอดีตมีการตีฝายไม้ ลูกเหมืองต้องนำไม้หลักสำหรับตีฝายมารวมกัน ในอัตราเป็นสัดส่วนสอดคล้องกับพื้นที่นาที่ตนถือครองเช่นเดียวกัน

ผู้ที่ได้รับการยกเว้นจากกฎเกณฑ์ที่กล่าวมาคือผู้ที่ทำงานบริหารระบบเหมืองฝาย คือแก่ฝายและผู้ช่วย จึงเรียกค่าตอบแทนนี้ว่า “ค่าน้ายก” หมายความว่า แม้จะใช้น้ำในพื้นที่นาของตนจำนวนกี่ไร่ กี่ตาง ค่าน้ำนี้ก็ให้ “ยก” เสีย

ค่าน้ายก อาจอยู่ในรูปของเงินที่ลูกเหมืองจ่ายให้เป็นรายปี หรือจ่ายในรูปของข้าว ก็ขึ้นอยู่กับว่าจะตกลง

กันไว้ในกฎของเหมืองฝายนั้นๆ ส่วนเหมืองฝายขนาดเล็ก การจ่ายค่าตอบแทนก็อาจลดลง เหมืองฝายบางแห่งไม่มีการจ่ายค่าตอบแทนใดๆ แต่ให้สิทธิในการใช้น้ำแก่ฝายและผู้ช่วยมากกว่าสมาชิกเหมืองฝายคนอื่น ๆ สิทธิประโยชน์อีกประการที่แก่ฝายและกลุ่มผู้บริหารเหมืองฝายได้รับเหมือนกัน คือ การยกเว้นการทำงานเหมืองฝาย

ในอดีตที่มีการตีเหมืองฝายด้วยไม้ กรรมการเหล่านี้ก็จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องนำไม้และอุปกรณ์ต่างๆ ไปตีฝาย แต่แก่ฝายและกรรมการเหมืองฝายต้องเป็นผู้คอยดูแลการทำงานของลูกเหมืองที่อยู่ในสังกัดของตน ให้มาตีเหมืองฝายครบตาม “แรง” ของลูกเหมืองแต่ละคน นอกจากการจ่ายค่าน้ายกให้กับแก่ฝายและกรรมการแล้ว ในเหมืองฝายบางแห่งยังมีการแบ่งค่าน้ำให้กับผู้นำในหมู่บ้าน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และอาจารย์วัดอีกด้วย

2. “น้ำหล่อ” คือ ค่าตอบแทนสำหรับแก่ฝายที่จ่ายในรูปของเงิน หรือ ผลผลิตข้าว เรียกว่า “ข้าวน้ำหล่อ” หรือ “ค่าน้ำหล่อ”

อัตราการเก็บค่าน้ำหล่อ ขึ้นอยู่กับขนาดของระบบเหมืองฝาย และความสามารถในการจัดการน้ำ รวมถึงปริมาณน้ำที่เหมืองฝายสามารถจัดส่งให้กับลูกเหมือง และความยากง่ายในการบริหารจัดการองค์กร

ในบางพื้นที่ เช่น อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ การเก็บค่าน้ำมีลักษณะแปลกออกไป กล่าวคือ แก่ฝายจะได้รับค่าน้ำหล่อ โดยคำนวณจากจำนวน “แรง” ของลูกเหมือง วิธีคำนวณเป็นดังนี้

แก่ฝายได้รับค่าตอบแทน	6	แรง
ผู้ช่วยแก่ฝายได้ค่าตอบแทน	3-4	แรง
กำนัน	3	แรง
ผู้ใหญ่บ้าน 12 หมู่บ้านคนละ	1.5	แรง

ระบบของสอทดกำหนดไว้ว่า

1 แรง มีค่าเท่ากับ 4,000 บาท หรือ 80 ต่าง (1,120 กก.) ต่อปี เมื่อแก่ฝายได้ 6 แรง ก็เท่ากับเงิน 24,000 บาท ต่อปี

แต่เงินจำนวนนี้ไม่เรียกเก็บจากสมาชิกโดยตรง ค่าตอบแทนนี้จะเกิดขึ้นจริงๆ ต่อเมื่อ

1) มีลูกเหมืองมาขอน้ำเพิ่ม (เรียกว่า “ซื้อน้ำ”) จากแก่ฝายหรือผู้ช่วย เพราะน้ำไม่พอใช้ เรียกการซื้อน้ำนี้ว่า “ซื้อแรง” ถ้าขอซื้อ 1 แรง ก็ต้องจ่ายเงิน 4,000 บาท (80 ต่าง) ให้แก่แก่ฝาย

ถ้ามีคนขอซื้อน้ำมาก แก่ฝายก็อาจได้รับค่าตอบแทนสูงสุดถึง 24,000 บาท เป็นต้น

2) สมาชิกลูกเหมืองที่ไม่มีเวลาหรือไม่ต้องการมาทำงานล่องเหมืองหรืออื่นๆ ในปีนั้น เขาอาจเลือกวิธีการ “ซื้อแรง” แทนก็ได้ โดยจ่ายเงินให้แก่ฝายหรือผู้จ่ายตามจำนวนที่ต้องการ เช่น ซื้อ 1 แรง ต้องจ่าย 4,000 บาทต่อปี ในปีนั้นเขาไม่ต้องมาทำงานแต่ใช้น้ำได้

ข้อที่ควรย้าไว้มี 2 ประการ คือ

1) ค่าตอบแทนของแก่ฝายและกรรมการจะมีขึ้นก็ต่อเมื่อมีสมาชิกต้องการน้ำเพิ่ม ซึ่งแสดงว่า เขาต้องมินามาก หรือทำสวน และอยู่ในฐานะที่ตีพอใช้

2) ระบบฝายไม่ต้องการสร้างภาระให้แก่ชาวนาที่ยากจน แต่ให้ชาวนาที่มีโอกาสมากกว่า เช่น มีที่ดินมาก มีงานอื่นๆ เป็นรายได้เสริม มาเป็นผู้จ่ายค่าตอบแทนให้แก่ฝาย แทนที่จะเรียกเก็บค่าน้ำมาก ๆ จากชาวนา

ลักษณะวิธีการการคำนวณเรียกเก็บค่าน้ำหล่อมี่ประเด็นที่น่าสนใจ ดังนี้

1) ค่าน้ำหล่อ เรียกเก็บจากลูกเหมืองในรูปของเงินหรือข้าว แล้วแต่ละตกลงกัน ในสมัยก่อนเก็บเป็นข้าวเท่านั้น ต่อมาเริ่มมีการเก็บเป็นเงินสด เพราะชาวนา

ขายข้าวกันมากขึ้น จึงมีเงินสดมาจ่ายค่าน้ำหล่อ

2) อัตราค่าน้ำหล่อของแต่ละเหมืองฝายไม่เท่ากัน มากน้อยขึ้นอยู่กับเหมืองฝายนั้นร่วมกันพิจารณาในที่ประชุม แม้แต่เหมืองฝายที่ท่อน้ำจากแม่น้ำสายเดียวกัน ก็อาจเก็บค่าน้ำไม่เท่ากัน ในพื้นที่ที่ท่อน้ำยาก น้ำต้นทุนในระบบเหมืองฝายมีน้อย ค่าน้ำหล่อมักจะแพงกว่า เพราะถือว่าได้น้ำมายาก

3) ค่าน้ำหล่อมี่ไร่รายรับส่วนตัวของแก่ฝายและกรรมการแต่ผู้เดียว ค่าน้ำที่เรียกเก็บนี้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรก จ่ายเป็นค่าตอบแทนของแก่ฝายและกรรมการ ส่วนที่สอง เป็นเงินกองกลางสำหรับการซ่อมแซมฝาย แก้ปัญหาต่างๆ ของเหมืองฝาย เลี้ยงฝาย รวมทั้งกิจกรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

4) ค่าน้ำหล่อ เรียกเก็บจากลูกเหมืองในวันเก็บเกี่ยว หรือเมื่อสิ้นสุดฤดูการผลิต การเก็บค่าน้ำมักเก็บในที่ประชุมประจำปี หรือไม่ก็นำข้าวมาส่ง ณ บ้านแก่ฝาย

5) อัตราค่าน้ำหล่อไม่ใช่อัตราตายตัวทุกปี ที่ประชุมจะพิจารณาจากปริมาณผลผลิตข้าวที่ได้ ในปีที่ผลผลิตน้อยค่าน้ำหล่อจะถูกลง ในปีที่ผลผลิตมาก ค่าน้ำหล่อจะสูงขึ้น ค่าน้ำหล่ออาจเก็บครั้งเดียวหรือหลายครั้งต่อปี ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของน้ำในระบบเหมืองฝายแต่ละลูก เช่น เหมืองฝายเขตจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เก็บค่าน้ำหล่อถึง 3 ครั้งต่อปี คือ ค่าน้ำหล่อสำหรับข้าวนาปี ข้าวนาปรัง และค่าสวนแล้ง

6) เมื่อระบบการผลิตเปลี่ยนแปลงมากขึ้น มีชาวนาจำนวนไม่น้อยเปลี่ยนจากที่นาเป็นสวนลำไย หรือมีการบุกเบิกที่ดินทำสวนลำไยมากขึ้น การเรียกเก็บค่าน้ำจะเรียกเก็บโดยคำนวณจากการนับว่ามีลำไยในสวนกี่ต้น และเรียกเก็บตามนั้น ยกเว้นสวนลำไยที่ไม่ใช้น้ำจากระบบเหมืองฝาย ไม่ต้องเสียค่าน้ำ

ตารางแสดงตัวอย่างการเก็บค่าน้ำหล่อของเหมืองฝาย

อำเภอ	ชื่อฝาย	ค่าน้ำ (หน่วย/ปี)			
		ข้าวหน้าปี	นาปรัง	พืชเลี้ยง	ลำไย
จอมทอง	ฝายแม่หาด	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 25 บาท	ไร่ละ 25 บาท	ต้นละ 3 บาท
	ฝายแม่ทอย	3 ไร่ เก็บข้าว 28 กก.	ไร่ละ 25 บาท	ไร่ละ 25 บาท	ต้นละ 3-5 บาท
	เหมืองฝายอุค	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท
	ฝายเหมืองใหม่	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 20 บาท	ไร่ละ 60 บาท
	ฝายเหมืองหลวง	ไร่ละ 20 บาท	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 50 บาท (ฤดูแล้ง ต้นละ 30 บาท)
	เหมืองแมต	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 25 บาท	ไร่ละ 25 บาท	เป็นสมาชิกไร่ละ 25 บาท (ต้องไม่เลี้ยงหมอง), ไม่เป็นสมาชิกไร่ละ 400 บาท
	เหมืองลุ่มบ้าน	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 1 ต่าง	ไร่ละ 50 บาท
	เหมืองม้า	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 40 บาท
	เหมืองนางู	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 40 บาท
	เหมืองโต้งนาทราย	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 40 บาท
	ฝายเหมืองดง	3 ไร่เก็บข้าว 14 กก.	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 100 บาท
	ฝายพระบาท	ไร่ละ 15 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ต้นละ 3 บาท
	ฝายแม่เตี้ยะ	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 60 บาท	ไร่ละ 60 บาท	ต้นละ 3 บาท
	ฝายตาตมื่น	3 ไร่เก็บข้าว 28 กก.	ไร่ละ 30 บาท	ไร่ละ 30 บาท	ต้นละ 10 บาท
	ฝายแม่ป้อน	3 ไร่เก็บข้าว 28 กก.	ไร่ละ 40 บาท	ไร่ละ 40 บาท	ต้นละ 10 บาท
	ฝายแม่เตะ	1 ไร่เก็บข้าว 7 กก.	ไร่ละ 70 บาท	ไร่ละ 70 บาท	ต้นละ 50 บาท

อำเภอ	ชื่อฝ่าย	ค่าน้ำ (หน่วย/ปี)			
		ชาวหน้าปี	นาปรัง	พืชเลี้ยง	ลำไย
บ้านไผ่	ฝ่ายป่าหูลู	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 50 บาท	-
	ฝ่ายทุ่งม่าน	ดั่งละ 1,600 บาท	ดั่งละ 1,600 บาท	ดั่งละ 1,600 บาท	-
	ฝ่ายห้วยหะละ	ไร่ละ 200 บาท	ไร่ละ 200 บาท	ไร่ละ 200 บาท	-
	ฝ่ายแม่ละแะ	ไร่ละ 120 บาท	ไร่ละ 120 บาท	ไร่ละ 120 บาท	-
	ฝ่ายปิ่นใจ	ไร่ละ 600 บาท (1 ดั่งมี 4 เลี้ยว)	ไร่ละ 600 บาท	ไร่ละ 600 บาท	-
ฮอด	ฝ่ายโง่งหลวง	ไร่ละ 60 บาท	ไร่ละ 60 บาท	ไร่ละ 60 บาท	-
	ฝ่ายเหมืองตั่ง	ไร่ละ 85 บาท	ไร่ละ 85 บาท	ไร่ละ 85 บาท	-
	ฝ่ายเปาโดน	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 50 บาท	ไร่ละ 50 บาท	-
	ฝ่ายเหมืองหลวง	ไร่ละ 500 บาท	ไร่ละ 500 บาท	ไร่ละ 500 บาท	ต้นละ 5 บาท
	ฝ่ายแม่ลี	ดั่งละ 60 บาท	ดั่งละ 60 บาท	ดั่งละ 60 บาท	-
ฮอด	ฝ่ายหล่ายท่า	ไร่ละ 10 บาท	ไร่ละ 10 บาท	ไร่ละ 10 บาท	-
	ฝ่ายแม่เหี้ยบ	ดั่งละ 80 บาท	ดั่งละ 80 บาท	ดั่งละ 80 บาท	-
	ฝ่ายห้วยน้ำเย็น	ดั่งละ 350 บาท	ดั่งละ 350 บาท	ดั่งละ 350 บาท	-
	ฝ่ายแม่แดด	ดั่งละ 340 บาท	ดั่งละ 340 บาท	ดั่งละ 340 บาท	-
	ฝ่ายแม่เทพ	ไร่ละ 16 บาท	ไร่ละ 16 บาท	ไร่ละ 16 บาท	-
ฮอด	ฝ่ายมูลเจริญ	ไม่เก็บ	-	หอม งานละ 5 บาท	ลำไย งานละ 20 บาท
	ฝ่ายศรีวิชัย	4ไร่เก็บเงิน 1,300 บาท (หากไปเลี้ยงหมองไม่เก็บ)	-	-	-
	ฝ่ายสบจ้อง	ไร่ละ 480 บาท	-	-	ไร่ละ 50 บาท

ศรีชัย ก้อนแก้ว แก่ฝายเหมืองหลวงฮอด
อ.ฮอด จ.เชียงใหม่ (พ.ศ.2547)

“ค่าน้ำยกหรือค่าตอบแทนของหัวหน้าเหมืองฝายได้ 6 แรง (12 ไร่ภาษีคิดเป็น 1 แรง) กรรมการในหมู่บ้านแต่ละบ้านได้ 3 แรง ส่วนรองหัวหน้าเหมืองได้ 4 แรง มีอยู่คนเดียวอยู่บ้านแม่ทั้ง ชื่อ นายวิไล คำจันทร์ กรรมการเหมืองฝายในหมู่บ้านแต่ก่อนจะมี 2 คนๆ ละ 2 แรง พอสมัยพ่อมาอยู่ลดเหลืออยู่บ้านละคนแล้วเพิ่มแรงเข้าไปเป็น 3 แรง เปลี่ยนมาได้ประมาณ 8 ปี เปลี่ยนมาแบบนี้ดี เพราะลูกเหมืองเราน้อย ปัจจุบันลูกเหมืองมีทั้งหมด 140 กว่าคน แต่ลูกเหมืองนี้ไม่ใช่คนตำบลทางดงทั้งหมด จะมีหมู่บ้านที่ไม่มีลูกเหมือง ไม่มีกรรมการเหมืองได้แก่ บ้านท่าหิน บ้านวังลู่ บ้านหลังกาด บ้านท่าข้ามใต้ บ้านห้วยส้มป่อย บ้านโป่ง เพราะชาวบ้านเขาไม่มีนา อย่างชาวบ้านโป่งเขามีนาอยู่ไม่กี่คน เราเก็บจำนวนเข้าไปรวมกับบ้านแม่ลอง”

สัมภาษณ์นายศรีชัย ก้อนแก้ว
อ.ฮอด จ.เชียงใหม่ (พ.ศ.2547)

ค่าน้ำยก

ตัวอย่าง “ค่าน้ำยก”	
ฝายเหมืองหลวง อ.ฮอด จ.เชียงใหม่	แก่ฝายได้ 6 แรง ผู้ช่วยแก่ฝายได้คนละ 4 แรง กรรมการเหมืองฝายได้ 3 แรง ผู้ใหญ่บ้านได้คนละ 1 แรง กำนันได้ 3 แรง
ฝายห้วยตั้ง 2 (ทุ่งม่าน) อ.ลี้ จ.ลำพูน	แก่ฝายได้ข้าว 84 กก., ผู้ช่วยแก่ฝาย 4 คน คนละ 42 กก., ผู้ใหญ่บ้าน 5 คนๆ ละ 14 กก., อาจารย์วัด 5 คนๆ ละ 14 กก. และลำนน้ำ 5 คนๆ ละ 14 กก.
ฝายห้วยตั้ง 1 อ.บ้านโฮ่ง	แก่ฝายได้ค่าตอบแทน 1,000-2,000 บาท/ปี
ฝายแม่แนต อ.ลี้	แก่ฝายได้ค่าตอบแทน 6,000 บาท/ปี ผู้ช่วยแก่ฝายได้ค่าตอบแทน 5,000 บาท/ปี กำนันได้ค่าตอบแทน 3,000 บาท/ปี ผู้ใหญ่บ้านได้ค่าตอบแทน 1,600 บาท/ปี

ข้อมูลจากการสำรวจปี 2547 - 2549

A = แด B = ต้าง

การแบ่งน้ำหรือจัดสรรน้ำ

พร้อมๆ กับการจัดสรรที่ดินทำกินเมื่อครั้งเริ่มขุดเหมืองฝาย สมาชิกทุกคนที่มีส่วนร่วมในการขุดเหมืองฝาย และบุกเบิกที่ดินทำกิน จะได้รับส่วนแบ่งเป็นที่ดินสำหรับการทำนา และ “ต้างน้ำ” สำหรับใช้ในนาแต่ละผืนเท่าๆ กัน ยกเว้นกลุ่มผู้นำในการขุดลำเหมืองอาจได้รับที่ดิน และส่วนแบ่งน้ำมากกว่าคนอื่น น้ำที่ได้จะคิดจากแรงงานที่ใช้ในระบบเหมืองฝายนั้นๆ ในเวลาต่อมาเมื่อมีการซื้อขายที่ดิน การถือครองที่ดินของชาวนาเปลี่ยนแปลงไป การจัดสรรน้ำจึงอาจมีการเปลี่ยนแปลง ปัจจุบัน รูปแบบการแบ่งสรรน้ำในระบบเหมืองฝาย อาจจำแนกได้เป็น 2 แบบ คือ

1) แบ่งน้ำเฉลี่ยตามจำนวนการถือครองที่นา

การแบ่งน้ำแบบนี้ คำนึงถึงจำนวนการถือครองที่นาของลูกเหมืองแต่ละคน เช่น กำหนดให้ลูกเหมืองที่มี

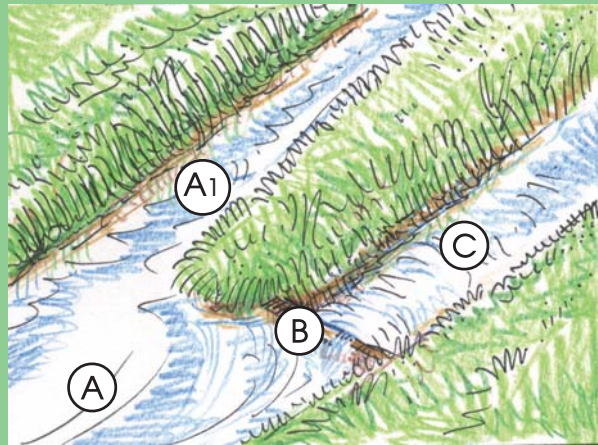
ที่นา 1 ไร่ ได้รับน้ำ 1 ต้าง ผู้ที่มีที่นา 2 ไร่ ก็ได้รับน้ำเท่ากับ 2 ต้าง เป็นต้น แต่ถ้ามีนาถึง 10 ไร่ ก็อาจได้ไม่เกิน 3 ต้าง เป็นต้น การแบ่งน้ำตามสัดส่วนการถือครองที่ดินนี้ สะท้อนว่าน้ำต้นทุนในระบบเหมืองฝายมีอยู่จำกัด จะจ่ายน้ำให้ชาวนาตามที่ชาวนาทุกคนต้องการ ร้อยเปอร์เซ็นต์ไม่ได้ เว้นแต่คนที่มีน้าน้อยก็มีโอกาสได้น้ำพอกับความต้องการ

2) จ่ายน้ำตามความต้องการของลูกเหมือง

เหมืองฝายขนาดเล็กที่อยู่ในลำห้วยตามหุบเขาต่างๆ มักไม่มีการแบ่งน้ำแบบละเอียดเหมือนกับในระบบเหมืองฝายขนาดใหญ่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะจำนวนลูกเหมืองมีน้อย และส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นาที่สามารถทำการผลิตได้เฉพาะในฤดูฝน เหมืองฝายบางระบบตั้งอยู่ในพื้นที่ได้เปรียบ น้ำต้นทุนดี ก็สามารถจ่ายน้ำให้แก่สมาชิกมากตามความต้องการ ต้องการน้ำเท่าใดก็ได้ตามนั้น

ทฤษฎีเศรษฐกิจแบบชาวนา

วิธีการแบ่งน้ำ :
เพื่อประสิทธิภาพ และความเป็นธรรม

A, A1 = เหมืองหลวง B = แด C = เหมืองซอย

เมื่อกำหนดจำนวนตางนาของพื้นที่รับน้ำแต่ละแห่งได้แล้ว แก่ฝ่ายและกรรมการต้องคำนวณจำนวนพื้นที่รับน้ำของเหมืองแต่ละเหมืองว่ามีอยู่เท่าใด การแบ่งน้ำเข้านาจะเริ่มตั้งแต่ลำเหมืองหลวง (A) ส่งเข้าเหมืองซอย (C) โดยควบคุมปริมาณน้ำผ่าน “แด” (B) น้ำในลำเหมืองหลวง (A) ไหลแยกเข้าสู่ลำเหมือง (A1) ไปยังพื้นที่รับน้ำถัดไป การกำหนดปริมาณน้ำที่ไหลเข้าสู่เหมืองซอยใช้วิธีเจาะช่องขอนไม้ที่ใช้ทำเป็น “แด” เช่น ตกลงกันว่า เหมืองลุ่มบ้านจะได้รับน้ำ 5 ตาง “ขอนแด” จะถูกเจาะให้มีขนาดเท่ากับจำนวนตางน้ำ หากกำหนดให้ 1 ตางเท่ากับ 1 นิ้ว ที่ปากเหมืองก็จะเจาะกว้างเท่ากับ 5 นิ้ว แก่ฝ่าย

จะเป็นผู้สำรวจปริมาณน้ำที่ไหลเข้านาทุกแห่ง ว่าได้ตามจำนวนที่กำหนดไว้หรือไม่ การแบ่งน้ำแบบละเอียดเช่นนี้ไม่ได้เกิดขึ้นตลอดปี ในฤดูฝนที่มีปริมาณน้ำมาก ความเข้มงวดก็ลดลงเพราะมีน้ำเกินจำนวนที่ต้องการ ในการแบ่งน้ำ แก่ฝ่ายต้องจัดการให้น้ำในนาตางสุดท้ายได้รับน้ำอย่างเพียงพอ

จำนวนตางน้ำของลูกเหมืองแต่ละคน จะมีการจดบันทึกไว้อย่างเป็นระบบ เพราะนอกจากแสดงจำนวนพื้นที่รับน้ำแล้ว ยังเป็นข้อมูลให้แก่ฝ่ายใช้ในการเรียกเก็บ “ค่าน้ำหล่อ” และ “แรง” ที่ต้องเก็บจากลูกเหมืองด้วย

การซื้อน้ำ และการซื้อ “แรง” การให้บริการในอัตรา “ก้าวหน้า”

แม้ว่าระบบเหมืองฝายทุกระบบจะมีกฎเกณฑ์การแบ่งน้ำ ซึ่งตกลงกันว่าจะแบ่งน้ำของเหมืองฝายให้แก่สมาชิกรายละกี่ตังแล้ว แต่การแบ่งน้ำนี้ ยังเปิดทางออกบางอย่างให้แก่สมาชิกลูกเหมืองที่ประสบปัญหาต่างๆ ในระหว่างการผลิต จึงมีกฎอีกข้อหนึ่งขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหา กฎนั้นก็คือ กฎของการซื้อน้ำ และซื้อแรง

การซื้อน้ำ

การซื้อน้ำจะเกิดขึ้น เมื่อสมาชิกได้รับน้ำตามส่วนแบ่งแล้วแต่น้ำที่ได้รับไม่พอเพียง อาจเป็นเพราะตนเองเลือกปลูกพืชที่ใช้น้ำมาก หรือที่นาตั้งอยู่ในพื้นที่ดอน น้ำไหลเข้านาไม่ทั่วถึง เป็นต้น การซื้อน้ำนั้น สมาชิกสามารถจะซื้อจากแก่งฝายหรือกรรมการก็ได้

โดยปกติ แก่งฝายและกรรมการได้รับสิทธิ์ในการใช้น้ำมากกว่าสมาชิกอยู่แล้ว การให้สิทธิ์มากนี้เตรียมไว้เพื่อให้แก่งฝายและกรรมการมีโอกาสได้รับค่าตอบแทนจากการซื้อน้ำของสมาชิกนั่นเอง หมายความว่า ถ้าไม่มีผู้ซื้อน้ำเพิ่ม สิทธิ์ในการใช้น้ำเพิ่มของแก่งฝายและกรรมการนี้ก็ไม่เกิดผลประโยชน์ตอบแทนจริง เพราะน้ำนั้นไม่ได้ถูก “ขาย” ไป แต่ส่วนมากแล้ว แก่งฝายและกรรมการทุกระบบก็มักมีรายรับจากการซื้อน้ำเสมอ ตัวอย่างเช่น

แก่งฝายเหมืองหลวง อ.อมก๋อย ได้รับเงินจากการ “ขายน้ำ” ให้แก่ลูกเหมือง 2 คน เป็นเงิน 8,000 บาท เป็นต้น

การซื้อแรง

“การซื้อแรง” ไม่ปรากฏให้เห็นบ่อยนัก แต่มีใช้อยู่ที่ระบบเหมืองฝายของเมืองฮอด การซื้อแรงจะเกิดขึ้นเมื่อลูกเหมืองมีงานอื่นที่ตนต้องไปทำ และไม่สามารถมาทำงานเหมืองฝายได้ กรณีนี้เขาสามารถเลือกใช้วิธีการ “ซื้อแรง” จากแก่งฝายและกรรมการได้ โดยซื้อผ่านสิทธิ์การใช้น้ำที่แก่งฝายมีอยู่ เช่น

ถ้าแก่งฝายมีสิทธิ์ใช้น้ำ 6 ตัง (1 ตัง = 1 แรง)

ก็อาจกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า เขามี “แรง” พร้อมจะขายให้ลูกเหมืองอยู่ 6 แรง

ดังนั้น เมื่อลูกเหมืองมาขอ “ซื้อแรง” แก่งฝายหรือกรรมการก็สามารถจะขายสิทธิ์การใช้น้ำ ในรูปของแรงงาน ให้แก่สมาชิก เช่น

สมาชิก “ซื้อแรง” 1 แรง แก่งฝายหรือกรรมการก็จะได้รับเงิน 4,000 บาท (เท่ากับข้าว 80 ตัง)

ถ้ามีผู้ซื้อ 2 แรง ก็ได้เงิน 8,000 บาท ถ้าเป็นข้าวก็ได้ 160 ตัง (2,240 กก.) เป็นต้น

ถ้าปีใดมีผู้มาซื้อสิทธิ์การใช้น้ำของแก่งฝายหรือกรรมการจนหมดแล้ว ลูกเหมืองก็ไม่สามารถมา “ซื้อน้ำ” หรือ “ซื้อแรง” ได้อีก กรณี “ขายแรง” ของแก่งฝาย เป็นการขายสิทธิ์พิเศษที่ตัวเองได้รับมา แต่ในความเป็นจริง แก่งฝายไม่ต้องทำงานแบกภาระใดๆ แทนลูกเหมืองเพิ่มเติม

ตัวอย่างการซื้อน้ำ และ ซื้อแรง

ฝายลุ่มเหมืองหลวงฮอด อ.ฮอด	1 ตัง = 4,000 บาท หรือให้ข้าว 80 ตัง
ฝายวังหิน อ.จอมทอง	1 ตัง = 1,200 บาท/ปี
ฝายแม่สอย อ.จอมทอง	1 ตัง = 4,000 บาท/ปี
ฝายห้วยตึง 2 อ.บ้านโฮ่ง	1 ตัง = 1,600 บาท/ปี

ราคาที่แตกต่างกันมีที่มาจากตัวแปร คือ ความสามารถในการจ่ายน้ำของลำเหมือง และปริมาณน้ำต้นทุน

การลักน้ำ

การลักน้ำเป็นความผิดร้ายแรงในระบบเหมืองฝาย โดยเฉพาะฤดูแล้งที่ปริมาณน้ำมีน้อย การลักน้ำอาจเกิดขึ้นได้ แก่ฝายและกรรมการจะเข้าไปมีบทบาทในการตรวจสอบลำเหมืองและตางน้ำของแต่ละนา ว่ามีการลักน้ำหรือไม่ ในช่วงที่ความต้องการน้ำมีมาก แก่ฝายถึงกับต้องเดินสำรวจและตางน้ำ โดยใช้ “ไม้วัดน้ำ” วัดการไหลของน้ำที่ไหลเข้านาให้เท่าเทียมกัน

กฎเหมืองฝายแทบทุกแห่งจึงมีบทบัญญัติลงโทษการกระทำที่ถือว่าเป็นการลักน้ำไว้อย่างชัดเจน และรุนแรงกว่าการลงโทษกรณีอื่นใด และอัตราค่าปรับก็เพิ่มสูงขึ้นตามจำนวนครั้งที่ทำความผิด โทษสูงสุดอาจถึงขั้นห้ามใช้น้ำ

วิธีการลักน้ำมีหลายวิธี แล้วแต่วิธีการที่ผู้ลักจะทำได้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. การเจาะตาง วิธีนี้เป็นการลักน้ำที่นิยมทำกันมาก ทำได้ง่ายๆ โดยการเจาะรูด้านล่างของตางน้ำที่ไหลเข้านาให้เป็นโพรง น้ำก็จะไหลเข้านาได้มากขึ้น

ตัวอย่างอัตราค่าปรับผู้ลักน้ำ

ฝาย	ค่าปรับ
นาทราย (ลี้)	ตางละ 150 บาท/ครั้ง
สปล้อง (ลี้)	ครั้งละ 3,000 บาท/คน
แม่ทย (ลี้)	ฤดูฝนปรับคนละ 150 บาท/ครั้ง ฤดูแล้งปรับคนละ 500 บาท/ครั้ง
เหมืองหลวง (จอมทอง)	ตางขนาดเล็ก 100 บาท/ครั้ง ตางขนาดใหญ่ 200 บาท/ครั้ง
เหมืองหลวง (ปะทิวเสือ)	ตางขนาดเล็ก คนละ 100 บาท/ครั้ง ตางขนาดใหญ่ คนละ 250 บาท/ครั้ง

2. การเจาะคั่นนา การเจาะคั่นนา มักเป็นการลักน้ำของเจ้าของนาที่มีแนวคั่นนาติดกับลำเหมืองเจ้าของนามักจะขุดคั่นนาให้เป็นรูให้น้ำไหลเข้านาแต่วิธีนี้ไม่ค่อยนิยมทำนัก เพราะผู้อื่นสามารถสังเกตเห็นได้ชัดว่ามีน้ำไหลเข้านาในจุดที่ไม่ใช่ตางนา

3. การสูบน้ำจากลำเหมือง การลักน้ำด้วยวิธีนี้มักเป็นการลักน้ำที่เจ้าของสวนลำไยที่อยู่ติดลำเหมืองมักทำ โดยการสูบน้ำจากลำเหมืองไปใช้ในสวนลำไยโดยตรง

การลักน้ำแม้จะมีบทลงโทษที่รุนแรงอยู่ แต่ในทางปฏิบัติบทลงโทษเหล่านี้ก็มีการยืดหยุ่น เมื่อเกิดเหตุการณ์ลักน้ำขึ้นบทลงโทษแรกคือการตักเตือน การลงโทษที่เฉียบขาดจะทำต่อเมื่อเกิดการลักน้ำขึ้นซ้ำเป็นครั้งที่ 2 ในระบบเหมืองฝายลุ่มน้ำขานเหตุการณ์ลักน้ำเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ และทัศนคติของชาวบ้านก็มองการลักน้ำด้วยความเข้าใจ แม้จำเป็นจะต้องลงโทษก็ตาม

“การลักน้ำยังมีอยู่จนถึงทุกวันนี้ ถ้าเราจับได้ก็ขอโทษกันเสีย “แต่น้ำ” ที่จะมาถึงบ้านเรานี้มีทั้งหมด 16 ลูก จะมีการจัดคิวเอาน้ำ ว่าบ้านไหนเอาน้ำกี่วัน โดยเฉพาะหน้าแล้ง เพื่อให้ปัญหามันน้อยลง แต่บางคนก็ยังล่าบากเพราะนาเขาอยู่ที่ไม่ดี บางทีเขาต้องลักน้ำเพิ่มอีกครั้งวัน อย่างแตบนกำหนดเอา 4 วัน ให้แตกกลาง 5 วัน แต่ลุ่ม 3 วัน ตกลงกันดีแล้ว แต่ปรากฏว่าแตบนเอาน้ำจนพ้นกำหนดแล้วยังแอบมาลักน้ำของแต่อื่น ๆ อยู่แบบนี้ก็มี การลักน้ำก็ลักจากหมู่เดียวกันนี้แหละ บางครั้งเราไม่ไปแจ้งหัวหน้าฝายหรือพ่อหลวงเพราะหมู่เดียวกัน ลูบนาก็เจอจุก บางทีก็ยกให้แล้วกันไปบ้าง” (พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2546)

บางพื้นที่ที่มีมาตรการป้องกันการลักน้ำอย่างเข้มงวด อันเนื่องมาจากปัญหาการขาดแคลนน้ำเพราะการบุกรุกผืนป่า โดยเฉพาะป่าต้นน้ำที่เสื่อมอ่างเก็บน้ำตามธรรมชาติ พื้นที่สูงที่ไม่เคยมีการผลิตก็เริ่มมีการจับจองพื้นที่เพื่อปลูกไม้ผลโดยเฉพาะลำไย และการผลิตพืชเชิงพาณิชย์ในหมู่ชาวเขา ในขณะที่ปริมาณน้ำมีน้อย โดยเฉพาะช่วงหน้าแล้ง ดังนั้น แก่ฝ่ายรวมถึงกลุ่มผู้ใช้ น้ำในระบบเหมืองฝาย จึงต้องมีกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดเพื่อเป็นตัวควบคุมกวดขันการใช้ น้ำ

อย่างไรก็ตาม การลักน้ำจะไม่เกิดขึ้นหากการบริหารจัดการน้ำของฝายนั้นเป็นระบบ และสามารถกระจายน้ำให้กับลูกเหมืองได้อย่างทั่วถึง ดังนั้น การลักน้ำจึงแสดงถึงศักยภาพในการจัดการน้ำของเหมืองฝายนั้นๆ ด้วย ฝายที่มีการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบย่อมลดปัญหาลักน้ำลงได้มาก วิธีการที่แก่ฝ่ายนำมาใช้ในการจัดการกับปัญหาขาดแคลนน้ำคือ การกำหนดวันส่งน้ำให้กับนาแต่ละแห่ง เรียกว่า “การหลั่งน้ำ” หรือ “แบ่งน้ำ”

กรณีการลักน้ำของฝายเหมืองใหม่

“เมื่อประมาณ 10 ปีก่อน มีลูกเหมืองคนหนึ่งชื่อ ลุงลอย (นามสมมุติ) บ้านช่วงเปา ตอนนั้นทางฝายจะหลั่งน้ำล่องใต้ เราก็ตัด “จะแลง” ประกาศว่า มีการหลั่งน้ำ 5 วัน ระหว่างนั้นเราก็ไปตรวจตามลำเหมือง ลุงลอยก็ยังเปิดเอาน้ำลงแต่อยู่ หนึ่งๆ ที่เราปิดประกาศออกไปแล้วว่า ขอปิดน้ำลงแต่ก่อน ขอให้หลั่งน้ำไปช่วยคนทำน้า เราก็บอกลุงลอยมาพบพร้อมกับปรับเงิน 500 บาท (ถ้าเป็นแต่เล็กจะปรับ 500 บาท แต่ใหญ่ปรับ 1,000 บาท) การปรับจะไม่มีการเตือนแล้ว เพราะถือว่ารู้แล้ว เราพูดกันตอนที่เลือกพ่อเข้ามาเป็นแก่ฝายว่ากฎเหมืองฝายเราเป็นอย่างไร ปรับไหมกันอย่างไร สมัยนั้นการปรับเงิน 500 บาทถือว่าแพงมาก ลุงลอยขอให้เราเว้นโทษเพราะเขาทำผิดครั้งแรก แต่เราไม่ยอม จึงไปตกลงกันที่บ้านแก่บ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน) แต่แก่บ้านให้ตกลงกันเองในเหมืองฝาย ลูกเหมืองทั้งหมดเขาไม่ยอม เพราะมีอยู่ในกฎ ไม่ได้เอาเราว่าคนเดียว พอลูกเหมืองไม่ยอมว่าจะต้องเอา ถ้าไม่เอามันจะหย้าม (เคยตัว) ลุงลอยก็เลยต้องยอมเสียค่าปรับ 500 บาท เงินนี้พ่อก็เก็บเข้ากองกลางเป็นเงินเหมืองฝายไป ตั้งแต่นั้นมา ก็ไม่มีใครกล้าลักน้ำ เพราะเขากลัว ส่วนลุงลอยก็ไม่ลักน้ำอีกเลย เพราะเราอยู่กันด้วยกฎ ตอนที่ประชุมเลือกเราขึ้นมาเป็นแก่ เราก็บอกมีกฎ ถ้าน้ำมันแห้งน้ำมันไม่พออย่างไรก็ต้องมาบอกแก่ เราก็จะได้ไปดู ถ้ามั่นแห้งก็จะได้หลั่งน้ำไปให้ แต่ถ้ามันไม่แห้งเราก็ไม่หลั่งน้ำไปให้ ก็จะเอาให้คนที่เตือนร้อนกว่า”

นายสมบุญ ฝายนันทา แก่ฝายเหมืองใหม่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่

ปัญหาการขาดแคลนน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน จะเกิดขึ้นบ่อยที่สุดระหว่างเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม งานเก็บข้อมูลภาคสนามในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน แสดงให้เห็นว่าชาวนาได้คิดค้นวัฒนธรรมที่เรียกว่า “การหลั่งน้ำ”

“ในเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือน
ห้วยน้ำดิบมาขอหลั่งน้ำ เขา
กิโลเมตร แก่ฝ่ายตัดสินใจส่ง
ไปช่วยพี่น้องชาวนาทางใต้

สัมภาษณ์แก่ฝ่ายเหมืองใหม่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่
นายสมบุรณ์ นันตาบุญ วันที่ 15 พฤษภาคม 2549

มีนาคม มีชาวบ้าน

อยู่ไกลปากเหมืองถึง 20

ปีدنํ้าทางเหนือ “หลังนํ้า”

เป็นเวลา 5 วัน”

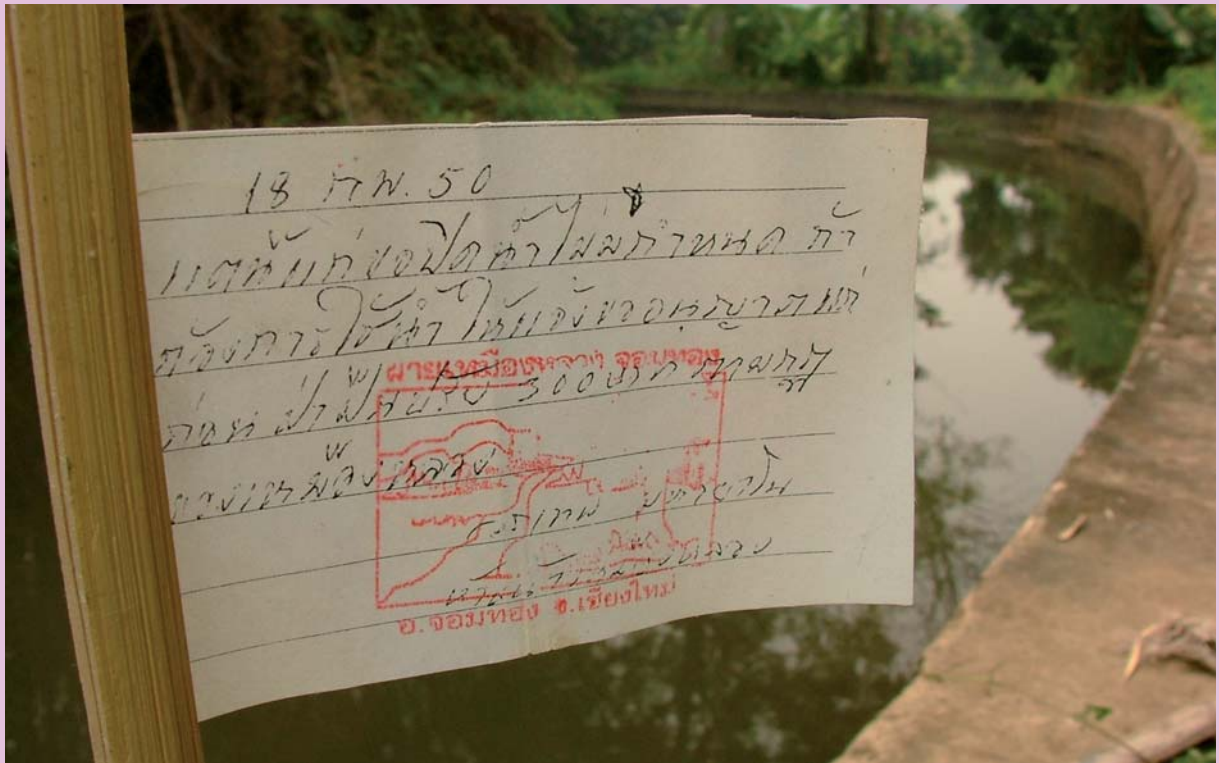
“หลังน้ำ”: เพื่อความเป็นธรรม ของพี่น้องชาวนา

การ “หลังน้ำ” หรือ “แบ่งน้ำ” สะท้อนความยืดหยุ่นในการแบ่งน้ำ อันเป็นการขอใช้น้ำจากเหมืองฝายเพิ่มเติมจากที่ได้รับตามสัดส่วนที่หัวหน้าเหมืองฝายได้จัดสรรให้แล้ว สาเหตุมาจากน้ำขาดหรือได้รับน้ำไม่เพียงพอในฤดูแล้ง เพราะอยู่ปลายลำเหมือง หรือหมายถึงระเบียบวิธีการเปิดโอกาสให้ชาวนาผู้ที่อยู่ปลายน้ำ อยู่ในพื้นที่สูง พื้นที่ยากลำบาก “ขอหลังน้ำ” จากระบบเหมืองฝายได้ ไม่จำเป็นต้องใช้หลักการไหลของน้ำเข้าลำเหมืองตามลำดับปกติ

การหลังน้ำเกิดขึ้นเป็นประจำ โดยเฉพาะช่วงปลายฤดูฝน ข้าวในนาต้องการน้ำรอบสุดท้าย ก่อนการเก็บเกี่ยว แต่กลับเป็นช่วงที่น้ำเริ่มขาดแคลน เมื่อน้ำน้อยลง ชาวนาปลายน้ำมักประสบปัญหารุนแรง แก่ฝายจะต้องให้ลำนน้ำปาวประกาศให้ลูกเหมืองมาประชุมเพื่อจะทำการแบ่งน้ำ หรือ “ปันน้ำ” (ปัน = แบ่งปัน) การแบ่งน้ำจะเริ่มแบ่งตั้งแต่แรกจนถึงแต่สุดท้าย โดยลูกเหมือง แก่ฝาย และคณะกรรมการเหมืองฝายจะตกลงร่วมกันในการแบ่งน้ำ กฎเหมืองฝายจะกำหนดระเบียบการขอหลังน้ำไว้ในกฎเหมืองฝาย เช่น เหมืองฝายลุ่มบ้าน อ.จอมทอง กำหนดการขอหลังน้ำว่า “ลูกเหมืองตั้งแต่ 10 คน ขึ้นไป ถึงจะสามารถร้องขอหลังน้ำจากแก่ฝายได้”

การขอหลังน้ำจะถูกกำหนดขึ้นอย่างยุติธรรม โดยแก่ฝายจะเรียกประชุม รับทราบปัญหาจากชาวนาที่อยู่ปลายน้ำ แจ้งให้ทราบว่ามีบ้านใดมาขอหลังน้ำ และขอหลังเป็นเวลากี่วัน ลูกเหมืองทั้งหลายจะมาพูดคุยกัน พร้อมทั้งขอความร่วมมือจากหมู่บ้านต่างๆ เพื่อให้ปล่อยน้ำไปยังเหมืองที่ต้องการน้ำตามวันเวลาที่กำหนด เมื่อที่ประชุมเห็นชอบ แก่ฝายก็จะให้ลำนน้ำปาวประกาศบอกแก่ลูกเหมืองทุกคนรับทราบทั่วกัน

การประกาศหลังน้ำ จะประกาศก่อนวันหลังน้ำ 1 - 2 วัน เพื่อให้ชาวนาที่อยู่ทางต้นลำเหมืองรับน้ำน้ำเข้านาของตัวเอง เมื่อถึงกำหนดวันหลังน้ำแก่ฝาย ก็จะปิดประตูปากเหมืองซอย แต่ หรือท่อส่งน้ำทั้งหมดในเขตต้นเหมือง เพื่อให้ให้น้ำไหลเข้าสู่เหมืองซอยของหมู่บ้านที่ขอหลังน้ำเท่านั้น พร้อมกันนี้แก่ฝายจะเขียนประกาศแผ่นเล็ก เรียกว่า “จะแลง” ชาวบ้านจะนำ “จะแลง” ปักไว้ตามเหมืองซอยทุกเส้น แต่กันน้ำทุกจุด ให้ทราบทั่วกัน

คำสั่งปิดน้ำ

เมื่อถึงเวลา “หลังน้ำ” นอกจากจะประชุมประกาศให้ลูกเหมืองทราบกำหนดการหลังน้ำแล้ว แก่ฝ่ายยังเขียนประกาศติดไว้ ณ จุดสำคัญๆ ของระบบเหมืองฝายทุกจุดอีกด้วย

และห้ามลูกเหมืองคนอื่นใช้น้ำ จนกว่าจะครบกำหนดวันที่กำหนด ไว้ ใบจะแลงนั้นจะแจ้งรายละเอียดจำนวนวันที่ขอหลังน้ำ และบทลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนคำสั่งแก่ฝาย เพื่อป้องกันผู้อื่นมาลักน้ำ เช่น ระบุข้อความดังนี้

“7 ตุลาคม 2549 แต่นี้ ทางหัวหน้า
พร้อมแก่ผู้ช่วย ได้หลังน้ำล่องได้
ตั้งแต่วันที่ 7-10 ตุลาคม 2549 ถ้ามี
ปัญหาไปถามแก่ ขัดขึ้นปรับ 500 บาท”

การกำหนดวันหลังน้ำ อาจไม่ได้เป็นวิธีการแก้
ปัญหาการขาดแคลนน้ำของระบบเหมืองฝายลงได้อย่าง

สิ้นเชิง ด้วยลักษณะภูมิศาสตร์พื้นที่มีความสูงต่ำ ที่ลุ่ม
ที่ดอน จึงเป็นไปได้ยากที่จะสามารถส่งน้ำไปหล่อเลี้ยง
พื้นที่การเกษตรได้อย่างทั่วถึงและเพียงพอ พื้นที่สูงหรือ
ที่ดอนหรือปลายน้ำย่อมได้รับน้ำไม่เต็มที่ การกำหนด
วันหลังน้ำ เป็นวิธีการอย่างหนึ่งของระบบเหมืองฝาย ใน
การลดความขัดแย้ง ช่วยสร้างความเป็นธรรมในการ
บริหารจัดการน้ำมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การกำหนด
วันหลังน้ำก็ไม่สามารถแก้ปัญหาการลักน้ำให้หมดไปได้
โดยสิ้นเชิง

ประกาศ “หลังน้ำ”

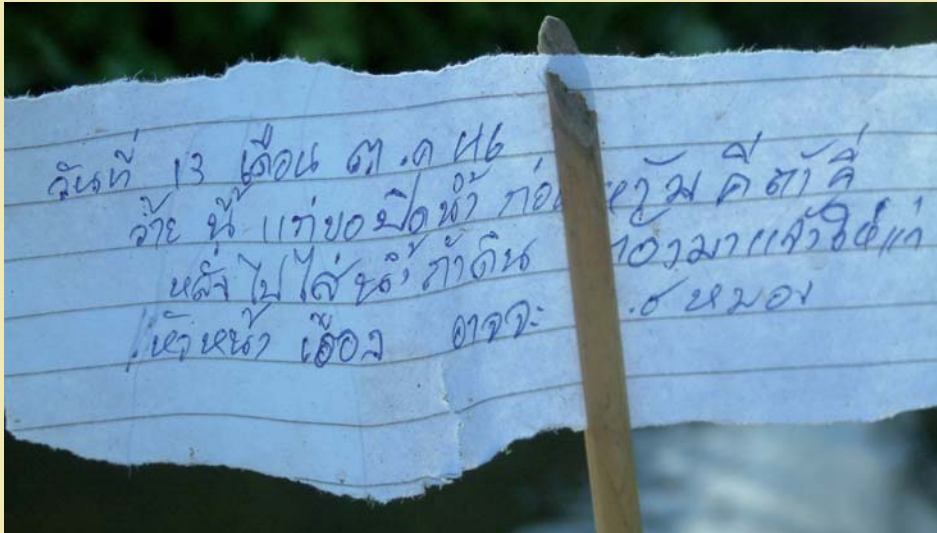

นายศรีชัย ก้อนแก้ว แก่ฝ่ายเหมืองหลวงฮอด
อ.ฮอด จ.เชียงใหม่

“ปิดน้ำไปช่วยหมู่บ้านทางใต้” : ฝ่ายลุ่มน้ำแจ่ม (เหมืองหลวงฮอด)

“แม่น้ำแจ่มถ้าเป็นฤดูฝนน้ำมีเยอะมาก แต่ช่วงที่เหือดร้อนประมาณเดือนเมษายน-พฤษภาคม ถ้าเกิดฝนมันไม่ตกจริงๆ ช่วงนี้เราจะต้อง “แบ่งน้ำ” (แบ่ง = ทำให้เกิดขึ้น) ให้ชาวสวนชาวนา เพราะช่วงนี้ทางปลายน้ำจะสูบน้ำเยอะ ชาวนาทางบ้านผาแต่นจะสูบน้ำใส่นาข้าว เพราะที่นาอยู่ปลายน้ำ น้ำไปไม่ถึง แม้เราปล่อยน้ำมาเติมที่น้ำก็ไม่ถึงเขา เราจำเป็นต้องขอปิดน้ำทางเหนือมาทางบ้านแม่ลองถึงบ้านโค้งงาม โดยประกาศให้ “วันทีนั้นต้องมีการปิดน้ำไปช่วยทางใต้” แล้วก็ประกาศก่อนวันปิดน้ำให้ชาวนารับเอาน้ำใส่ ถ้าเลยวันที่จะปิดน้ำปล่อยให้น้ำไหลไปปลายน้ำ 2 วัน แล้วพอสั่งให้กรรมการหมู่บ้านพาลูกน้องมา 2 คน มาปิดน้ำช่วยกัน เพราะกรรมการในหมู่บ้านจะมีลูกน้อง 2 คน เช่น บ้านแม่ทั้ง พอสั่งกรรมการให้เอาลูกเหมืองไป 2 คน ให้ไปพบกันจุดนั้น แล้วแบ่งกันน้ำให้ไปปิดน้ำกัน จากจุดนี้ไปถึงจุดนั้นแล้วก็ต่อกันไปเป็นทอดๆ โดยพอจะเป็นคนบันเขตให้เขา คราวนี้น้ำทางปลายน้ำก็จะเยอะ เพราะเราห้ามทางเหนือสูบน้ำ ห้ามเปิดน้ำ พอทางใต้ได้น้ำ 2 วัน ก็ปล่อยให้ทางเหนือกินต่อ ถ้าเกิดลูกเหมืองทางใต้ต้องการน้ำอีกก็จะขอมาทางพ่อ เราก็ประกาศแล้วทำเหมือนเดิม วิธีการแบ่งน้ำนี้ จะทำช่วงประมาณหลังวันที่ 15 เมษายนเป็นต้นไป เพราะมันแล้งสุดๆ การแก้ปัญหาแบบนี้มีมานานแล้วตั้งแต่สมัยแคว้นก่อน แต่ก่อนถ้าเขาไม่พัฒนาเหมืองเขาก็ต้องได้ปิดน้ำล่องใต้บ่อย เพราะน้ำมันไปไม่ถึง พอพ่อเข้ามาพ่อเก็บเงินชาวบ้านจ้างรถแบคโฮมาลอกเหมืองทางใต้ ซึ่งแต่ก่อนไม่เคยมีการลอกเหมือง ถ้าไม่ลอกเหมืองจะมีน้ำขึ้นเยอะขวางทางเดินของน้ำกว่าน้ำจะไหลจากเหนือไปได้ก็ช้า กว่าชาวบ้านทางใต้จะได้กินน้ำก็จะนานไป พอพัฒนาแล้ว การหลังน้ำก็ไม่บ่อย”

นายศรีชัย ก้อนแก้ว แก่ฝ่ายเหมืองหลวงฮอด อ.ฮอด จ.เชียงใหม่

ประกาศนี้เขียนโดยแม่ฝายแม่หอย มีคำสั่งว่า ขอปิดน้ำก่อน (หมายความว่า กำลังหลั่งน้ำไปให้แก่หมู่บ้านทางตอนใต้) ถ้าใครฝ่าฝืน แอบเปิดน้ำไปใส่แปลงถั่วลิสงของตัวเอง จะต้องมาแจ้งให้แม่ฝายทราบถึงความจำเป็นลงท้ายประกาศระบุชื่อแม่ฝาย คือ นายเรือง อาจจะ และผู้ช่วยหมอง

เมื่อสองฝายตกลงแบ่งน้ำ

“ฝายเมืองใหม่ และฝายเมืองหลวงกันน้ำแม่กลาง อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ ตัวฝายทั้งสองอยู่ห่างกันประมาณ 1 กิโลเมตร ฝายเมืองใหม่อยู่ตอนบนเหนือฝายเมืองหลวง เมื่อถึงฤดูแล้งจึงเกิดปัญหาน้ำไม่เพียงพอ แม่ฝายทั้งสองฝายจึงต้องแบ่งน้ำกัน โดยต้องมาพูดคุยตกลงกัน แต่เมืองใหม่นั้นต้องได้น้ำเยอะกว่าเมืองหลวง เช่น ฝายเมืองใหม่เปิดประตูเมืองรับน้ำได้ 7 วัน ส่วนเมืองหลวงเปิด 4 วัน หรือถ้าเราแบ่งน้ำเป็น 4 ส่วน เมืองใหม่จะได้ 3 ส่วน เมืองหลวงจะได้ 1 ส่วน บางครั้งก็ขอเลยว่าเมืองใหม่จะขอน้ำ 2 นิ้ว คือ เราจะเอาประตูฝายที่กันน้ำลง 2 นิ้ว แคน้ำล้นไปหาเขา 2 นิ้ว น้ำก็ไหลลงไปเมืองหลวงมากแล้ว ถ้าให้เขามากกว่านี้ น้ำเราก็จะไม่ไหลเข้าเมือง น้ำจะลงไปที่เขาหมด การแบ่งน้ำแบบนี้เขาก็ไม่ว่ากัน เพราะทำแบบนี้มาทุกปี สาเหตุที่ฝายเมืองใหม่ได้น้ำมากกว่าเมืองหลวงนั้น เพราะลำเมืองใหม่ของเราอยู่สูง น้ำไหลเข้าช้า ใช้เวลานาน เปรียบเหมือนไหลขึ้นที่ตอน ส่วนลำเมืองหลวงนั้น เปรียบเหมือนน้ำไหลสู่ที่ราบ น้ำไหลเข้าง่าย ช่วงหน้าแล้งประมาณเดือนมีนาคม-เมษายน เป็นช่วงที่ต้องมีการแบ่งน้ำ เพราะน้ำจะน้อย ชาวนายยังปลูกนาตอกกันอยู่

ถ้าหากว่ามันแล้ง น้ำแม่กลางมีน้อย ฝายเมืองใหม่กับฝายเมืองหลวงก็ต้องจำเป็นแบ่งน้ำกันตามที่มีอยู่ เพราะอย่างไรฝายเมืองใหม่จะปิดใช้น้ำอยู่ฝายเดียวนั้นไม่ได้ ก็ต้องแบ่งตามเท่าที่น้ำมี ส่วนฝายเมืองหลวงจะปิดน้ำเอาเข้าเมืองของตนคนเดียวมันก็ไม่ได้ เพราะฝายลูกข้างล่างก็ต้องกินน้ำ คนจอมทองนี่กินน้ำแม่กลางทั้งนั้น”

นายสมบุรณ์ นันตาบุญ แม่ฝายเมืองใหม่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่

งานในระบบเหมืองฝาย

การสร้างฝาย และ ช่อมฝาย (ตีฝาย)

งานที่สำคัญของระบบเหมืองฝายคือ การสร้างฝาย และซ่อมแซมเมื่อฝายชำรุด เรียกสั้นๆ ว่า การตีฝาย งานสร้างและซ่อมเหล่านี้มีวิธีการต่างกันไปตามแต่ชนิดของฝาย อุปกรณ์ที่ใช้ในการตีฝาย หรือซ่อมแซมฝายนั้น ชาวนาแบ่งหน้าที่กันรับผิดชอบจัดหาเองทั้งหมด เช่น ไม้ไผ่ ไม้หลัก และอื่นๆ และงานในการทำงานฝายก็ใช้แรงงานของชาวนาที่เป็นลูกเหมือง

ทุกปีชาวนาจะตกลงกำหนดวันตีฝายในฤดูแล้ง เช่น ฝายทุ่งใหม่ อ.จอมทอง ซึ่งเป็นฝายไม้ที่ชาวบ้านยังใช้อยู่กำหนดว่า

“ตีฝายเดือน 7 เดือน 8 เหนือ

(เดือนเมษายน หรือเดือนพฤษภาคม)

เอาขึ้นเหมืองเดือน 9 เหนือ (เดือนมิถุนายน)”

หลักไม้ ที่ลูกเหมืองเตรียมมา
สำหรับสร้างฝายหัวเมือง
อ.เขียงดาว จ.เชียงใหม่
(พ.ศ.2547)

สำหรับฝายขนาดกลางยาวประมาณ 50 เมตร ใช้
อุปกรณ์ในการตีฝายดังนี้ ไม้หลัก (หลักลอย) 800 เล่ม ไม้
สำหรับตอกแทนหมุด 8,000 เล่ม ไม้หลักขนาด 2 ศอก
2,000 อัน หลักแป้น (ฟาก) 1,500 หลัก ไม้ไผ่ 600 เล่ม
กระสอบบรรจุทราย 200 กระสอบ สะเปาะ 100 อัน
นอกจากนี้ต้องใช้ จอบ มีด ค้อน เป็นต้น อุปกรณ์ทุก
ชิ้นแก่ฝายจะเป็นผู้กำหนดว่าแต่ละคนต้องรับผิดชอบ

เตรียมมาเป็นจำนวนเท่าใด

แม้ว่าปัจจุบันนี้ ฝายจำนวนมากจะถูกเปลี่ยนเป็น
คอนกรีตแต่ฝายไม้ก็ยังมีอยู่ ยังคงเป็นงานสำคัญของ
ชาวนา นอกจากนี้ บางปีฝายคอนกรีตชำรุด หรือพัง
ลงกระทันหัน ชาวนาต้องซ่อมแซมเองโดยใช้ฝายไม้
ชั่วคราว จนกว่ารัฐจะจัดงบประมาณสร้างฝายมาซ่อมแซม

การล่องเหมือง

การล่องเหมือง ก็คือ การลากลำเหมือง หรือการทำความสะดวกลากลำเหมือง การล่องเหมืองนับว่าเป็นงานหนักอีกอย่างหนึ่งของระบบเหมืองฝาย ก่อนที่จะถึงฤดูการผลิตขวานาจะขุดลอกเอาโคลน เศษไม้ใบหญ้าออกให้ลำเหมืองลึก น้ำสามารถไหลไปจนถึงปลายสุดของลำเหมืองได้สะดวก เหมืองฝายบางแห่งที่มีการผลิต 2 ครั้งในรอบปี อาจต้องล่องเหมืองถึง 2 ครั้ง

การล่องเหมืองเป็นภาระที่กรรมการเหมืองฝายและลูกเหมืองต้องรับผิดชอบร่วมกัน ก่อนที่จะมีการกำหนดวันล่องเหมือง แก่ฝายจะเรียกประชุมกำหนดวันล่องเหมือง ล่าม่น้ำในแต่ละหมู่บ้านจะแจ้งให้ลูกเหมืองทราบ หรือแจ้งผ่านผู้ใหญ่บ้านให้ช่วยประกาศผ่านเครือข่ายเสียง เหมืองฝายระบบใหญ่ที่มีลูกเหมืองอยู่ในหลายหมู่บ้านมักมีการจัดระบบสมาชิกให้เข้าสังกัด “หมวดเหมืองฝาย” (พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2546) และแต่งตั้งล่าม่น้ำประจำหมวดให้เป็นผู้แจ้งข่าวส่วนฝายขนาดเล็กที่มีลูกเหมืองน้อยก็สามารถนัดประชุมลูกเหมืองพร้อมกัน เพื่อกำหนดวันล่องเหมืองครั้งเดียว การล่องเหมืองเป็นงานที่ต้องใช้แรงงานมาก ดังนั้นทุกขั้นตอน ของการทำงานจึงมีการกำหนดกฎไว้ควบคุม ตั้งแต่ จำนวนคน อุปกรณ์ เวลาเริ่มทำงาน เวลาเลิกงาน ขนาดของพื้นที่ทำงานที่แต่ละคนต้องรับผิดชอบ เป็นต้น

การล่องเหมืองจะเริ่มในตอนเช้าประมาณ 8.00-9.00 น. ของวันที่กำหนด ฝายส่วนใหญ่มีการออกกฎบังคับไม่ให้ลูกเหมืองทำงานช้า บางแห่งอนุโลมกำหนดไม่ให้นำมาทำงานช้ากว่าเวลาที่กำหนดเกิน 2 ชั่วโมง ลูกเหมืองที่มาสายก็จะถูกปรับเท่ากับคนที่ไม่มาทำงานเหมือง เมื่อสมาชิกลูกเหมืองมาถึงคณะกรรมการเหมืองฝายก็จะ

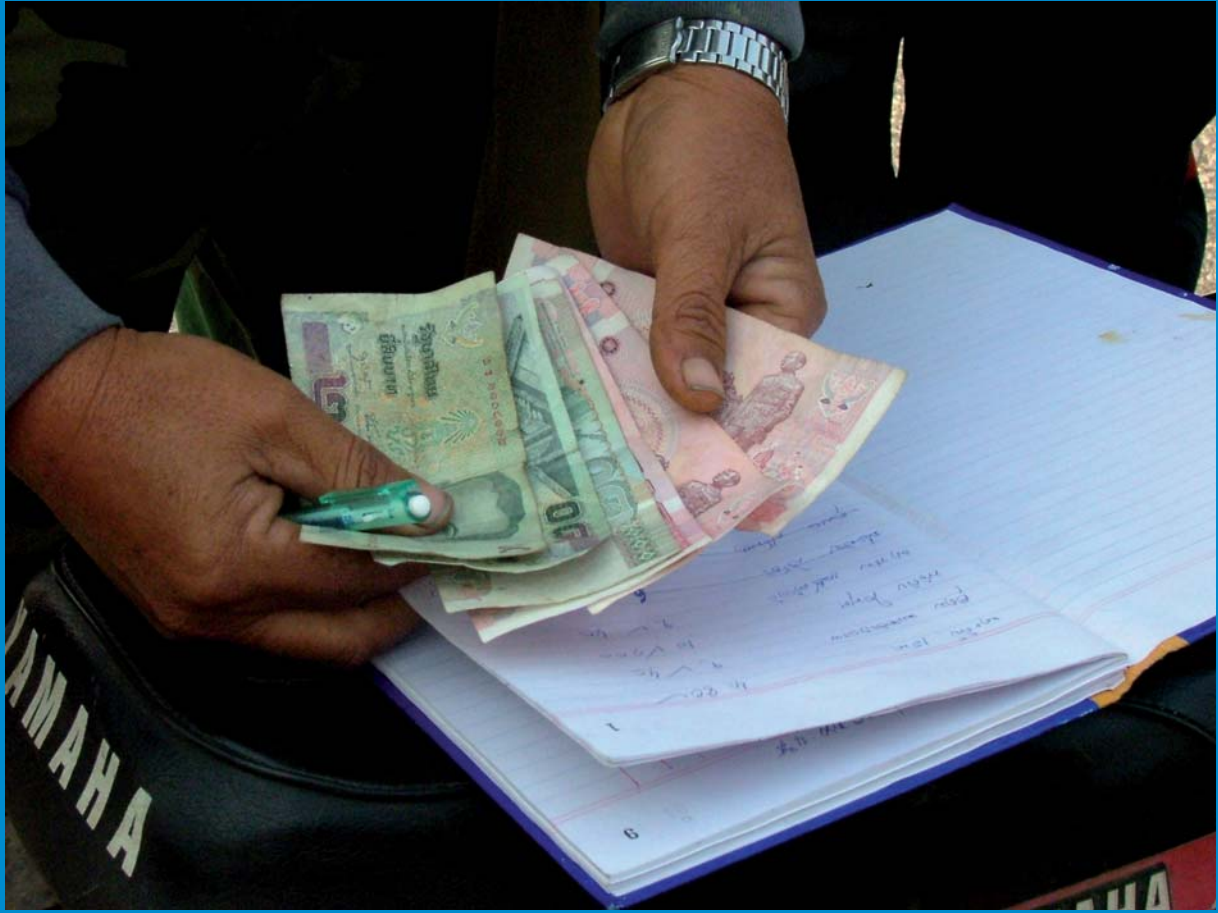
ตรวจสอบจำนวนลูกเหมืองที่อยู่ในสังกัดของตน จากสมุดบันทึกของกรรมการแต่ละคน กรณีที่ลูกเหมืองไม่สามารถมาล่องเหมืองได้ ก็สามารถจ้างคนอื่นให้มาทำงานแทนตนได้ แต่หากไม่มาทำงานก็จะถูกปรับ กฎเหมืองฝายถือปฏิบัติเคร่งครัดมาก แต่ก็มีข้อยกเว้นที่ตกลงกันได้ เช่น ในกรณีที่ต้องไปงานศพ หรือเกิดเจ็บป่วยจนไม่สามารถมาทำงานได้ก็ได้รับยกเว้น

การล่องเหมืองจะทำงานตั้งแต่เช้า และหยุดพักในตอนเที่ยง 1 ชั่วโมง จากนั้นก็จะเริ่มทำงานต่อในเวลา 13.00 น. จนถึงเวลา 17.00 น. จึงหยุด ลำเหมืองบางเส้นที่มีความยาวมาก อาจใช้เวลาล่องเหมืองนาน 8 - 10 วัน บางฝายอาจจะใช้เวลามากน้อยกว่านี้ตามความยาวของลำเหมืองหลวง

นอกจากการล่องเหมืองแล้ว ขวานายังต้องร่วมกันซ่อมคันเหมือง ซึ่งอาจเกิดความเสียหายขึ้น เช่น เมื่อเกิดน้ำท่วม กระแสน้ำกัดเซาะลำเหมือง เป็นต้น

ล่องเหมือง อ.สันป่าตอง (พ.ศ.2548)

กฎของชาวนา
โดยชาวนา
เพื่อชาวนา

อนุโลมให้ลาไปเอาแรงสร้างบ้าน

“กรณีที่เราผ่อนปรนให้ลูกเหมืองไม่ต้องมาทำงานเหมืองฝ่ายได้นั้น ส่วนมากเป็นช่วงเดือน 4 (เหนือ) เพราะประมาณเดือนนี้ชาวบ้านจะสร้างบ้านกันเยอะ แล้วมันตรงกับช่วงล่องเหมือง ถ้าบ้านใดสร้างบ้านเจ้าของบ้านมาขอลูกเหมืองเราให้ไปช่วยทำงาน เราก็อนุญาตให้เหมือนกัน เพราะการสร้างบ้านทางเรายังมีการ “เอามือเอาวัน” กันมาก (ระบบการเอามือเอาวัน หรือการเอาวัน คือ การผลัดกันไปช่วยเป็นแรงงานให้แก่กันและกันของชาวนา โดยนับเอาวันที่ทำงานเป็นเกณฑ์แทนการจ้างด้วยสิ่งของหรือเงินตรา การเอามือเอาวันนั้นที่จริงมีอยู่ในทุกภูมิภาคของประเทศไทย ใน

ภาคอื่นๆ เรียกว่า ลงแขก อยู่มือ เอาแรง และโซแรง) เมื่อบ้านหลังไหนกำลังสร้าง ลูกเหมืองบางคนต้องไปทำงาน แก่ฝ่ายก็จะกำหนดว่า ต้องให้เจ้าของบ้านรับผิดชอบต่อลูกเหมืองที่ขอไป เช่น ขอลูกเหมือง 10 คน มาทำงานจริงๆ แค่ 5 คน ส่วนอีก 5 คนที่เหลือไปไหนไม่รู้ อย่างนี้เจ้าของบ้านต้องรับผิดชอบ”

“อีกกรณีเป็นงานศพ เราจะยกเว้นให้ทั้งหมู่บ้าน แต่ยกให้วันเดียว คือ วันส่งศพ (วันเผา) ในวันนี้แก่ฝ่ายจะอนุญาตให้ขาดงานได้ทั้งหมู่บ้าน โดยใครจะมาทำงานก็ได้หรือไม่มาทำงานก็ได้”

จ้างล่องเหมือง

“ปีหนึ่งล่องเหมืองสองครั้ง บางคนเจ้าของนาเป็นผู้หญิงหรือคนแก่ เขาจะจ้างให้คนอื่นไปทำแรงงานแทน จะเหมาให้คนรับจ้างไร่ละ 400 บาท/ปี เจ้าของนาไม่ต้องมาทำงานเหมืองฝ่ายเลย เพราะจ้างเหมาคนมาทำงานแทนแล้ว แต่คนรับจ้างบางคนก็รับจ้างซ้อนกันหลายเจ้า หลายไร่ บางคนก็ 12 ไร่ ต้องมาตลอดทั้งล่องเหมืองซ่อมเหมือง แต่ฝ่ายต้องคอยดูไม่ให้มาทำงานซ้ำซ้อนกัน ถ้าคนที่รับจ้างไม่มาทำงานก็ต้องไปปรับคนที่จ้าง บางคนไม่จ้างเหมาก็จ้างเป็นรายวัน ค่าจ้างเหมา 4,000 บาท/ปี เป็นนาปี 2,000 บาท นาต่อ 2,000 บาท บางคนก็จ้างเป็นรายวัน ไร่ ละ 120-130 บาท บางคนอาจจะคิดเป็นรายวันว่ามันเสียเงินน้อยกว่าเหมาเป็นปี แต่มันไม่แน่นอนเกิดฟ้าฝนดี เหมืองขาดก็ต้องจ้างให้ไปแทนตนเองบ่อยๆ บางครั้งอาจจะเสียเงินมากกว่าเหมาเป็นปี แต่บางคนก็ว่าจ้างเป็นรายปีไม่ต้องมาหาคนรับจ้าง ยอมเสียเงินจะง่ายกว่า

ถ้าเกิดปีไหนน้ำนอง เส้นเหมืองขาดก็ให้คนที่เราจ้างเหมาเป็นรายปีไปทำงานได้ทันที เมื่อมีงานล่องเหมืองก็ให้คนที่รับจ้างไปทำงานแทนเรา เพราะจ้างเหมาเป็นปี ก็ให้คนที่รับจ้างไปทำงานแทน คนที่รับจ้างเหมาเป็น 12 ไร่/ปี นี้อยู่มี แต่ทางบ้านแม่ลอง บ้านกองหินไม่มี เพราะคนที่มารับจ้างเขาจะแบ่งกัน เพราะนาทางบ้านนี้มีไม่ถึง 12 ไร่/คน วิธีการก็คือเอาจากบ้านแม่ลองกับบ้านกองหินมาบวกกันให้ได้ 12 ไร่/คน เขาจะหารวมกัน คนนั้นมี 1 ไร่ คนนี้มี 5 ไร่ คนนั้นมี 6 ไร่ เอามารวมกันให้เป็น 12 ไร่ ทางบ้านแม่ลองมีจำนวนลูกเหมืองน้อยที่สุด เพราะจำนวนคนทำนามีน้อย ไม่คุ้มกับค่าแรง ก็ต้องพยายามรวบรวมมา 12 ไร่ แต่ราคา 400 บาท/ไร่ อาจมีการเปลี่ยนแปลงกันได้ ถ้าคนจ้างกับคนถูกจ้างตกลงกันได้”

นายศรีชัย ก้อนแก้ว ฝ่ายเหมืองหลวงฮอด อ.ฮอด จ.เชียงใหม่

“ปันดำ”

ลำเหมืองหลวงของฝ่ายเหมืองหลวง
ฮอดขาด เนื่องจากถูกน้ำป่าไหลทะลัก
เข้าลำเหมือง ลูกเหมืองต้อง “ปันดำ” กัน
รับผิดชอบงานตามจำนวน “แรง” ของ
ตนเอง

การ “ปันดำ” (แบ่งงาน) ด้วยหลักยุติธรรม

การ “ปันดำ” หมายถึง การแบ่งงาน
กันในหมู่ชาวนาเพื่อทำงานของระบบเหมือง
ฝาย เช่น ซ่อมแซม และล่องเหมือง เป็นต้น
คำว่า “ปัน” แปลว่า แบ่ง ส่วนคำว่า “ดำ”
แปลว่า รอบ, เวน สรุปง่ายๆ ว่า ฝ่ายจะ
แบ่งงานว่าใครจะรับผิดชอบทำบริเวณไหน
นั่นเอง แต่คำภาษาเหนือที่เรียกว่า “ปันดำ”
นั้น มีนัยความหมายที่สุภาพอ่อนโยนมาก
เพราะโดยทั่วไป คำว่า “ปัน” แปลว่า “แบ่ง
ปันให้ด้วยไมตรี” จุดเด่นอย่างหนึ่งใน
วัฒนธรรมภาษาของชาวเหนือคือ ระวังเลือก
คำมาใช้เพื่อรักษาและถนอมน้ำใจกันไว้

วิธีการจัดการแรงงานในการล่องเหมือง
อาจแตกต่างกันไปแล้วแต่กฎเกณฑ์ของ
เหมืองฝายนั้น แต่หลักการแบ่งงานก็ใช้

หลักการเดียวกัน คือ “มีนามาก ใช้น้ำมาก
ทำงานเหมืองมาก” ฝ่ายจะเป็นผู้กำหนด
ปริมาณงานของลูกเหมืองแต่ละคนที่จะต้อง
รับผิดชอบ โดยจะคำนวณจากจำนวน “ตังน้ำ”
หรือปริมาณน้ำที่ใช้ในนาแต่ละแปลง หรือ
จำนวนที่นาในครอบครอง การแบ่งงาน
ลักษณะนี้เรียกว่า การ “ปันดำ” อันหมายถึง
มาตรฐานการแบ่งปริมาณงานในการขุดลอก
ลำเหมือง

การ “ปันดำ” มีวิธีการคำนวณดังนี้

1. คำนวณจากจำนวน “น้ำตัง” ที่ใช้

โดยนำน้ำทั้งหมดในลำเหมืองเส้นนั้น มา
หารความยาวทั้งหมดของลำเหมืองก็จะได้
“ดำ” คือช่วงความยาวของลำเหมืองที่
เจ้าของนาแต่ละ “น้ำตัง” ต้องขุดลอก การ

บ้านต่าจึงเป็นวิธีการแบ่งเขตกันตามสัดส่วนของจำนวนน้ำต่าที่มีอยู่ในลำเหมืองเส้นนั้นทั้งหมด การบ้านต่าในลักษณะนี้ แก่ฝ่ายจะเป็นผู้คำนวณ ชาวนาคนไหนที่ใช้ “ต่าน้ำ” มาก เจ้าของนาต้องส่งแรงงานมาร่วมทำงานเหมืองฝ่าย เท่ากับจำนวนที่กำหนดตาม “น้ำต่า” และรับทำงานตามจำนวน “ต่า” นั้น เช่น กำหนดให้ 1 ต่าน้ำ มาทำงานเหมือง 1 แรง (1 คน) ลูกเหมือง ที่มีต่าน้ำ 2 ต่า ก็ต้องส่งแรงงานมาทำงาน 2 แรง (2 คน) เป็นต้น

2. คำนวนจากที่นาที่ครอบครอง โดยจะกำหนดมาจากจำนวนไร่ต่อ 1 ต่า ผู้ครอบครองที่นาแต่ละผืน จะต้องส่งแรงงานพร้อมอุปกรณ์มาทำงานล่องเหมือง เท่าจำนวน “ต่า” ที่ตนมีอยู่ เช่น ถ้ามี 5 ต่า ก็ต้องส่งแรงงานมา 5 คน เป็นต้น ทั้งนี้ปริมาณงานในแต่ละ “ต่า” ก็ได้จากการนำความยาวทั้งหมดของลำเหมืองมาหารด้วยจำนวน “ต่า” ที่มีอยู่ทั้งหมดเช่นกัน เช่น ถ้า 1 ต่า ต้องขุดลอกเป็นระยะทาง 10 เมตร หากมี 4 ต่า ก็จะต้องขุดลอกลำเหมือง 40 เมตร เป็นต้น

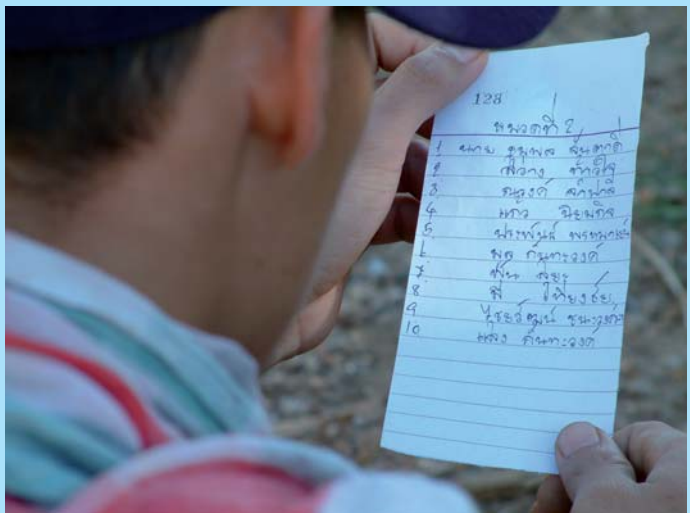
ไม่ว่าจะมีการแบ่งงานหรือ “บ้านต่า” แบบไหน เมื่อแบ่งแล้วก็จะมีการปักเขตเพื่อแสดงว่าใครรับผิดชอบช่วงใด ทั้งยังมีการกำหนดความกว้างความลึกของลำเหมืองที่จะขุดลอกให้ได้ตามนั้นด้วย

แก่ฝ่ายและกรรมการเหมืองฝ่าย จะเป็นผู้ตรวจสอบความเรียบร้อยในการล่องเหมืองแต่ละต่า เมื่อแก่ฝ่ายตรวจสอบความเรียบร้อยแล้ว ก็จะย้ายไปทำต่าต่อไปได้ หากยังไม่เรียบร้อยต้องทำงานใหม่จนกว่าจะเรียบร้อยดี คำสั่งของแก่ฝ่ายถือเป็นเด็ดขาด ต่อรองไม่ได้

สำหรับลำเหมืองซอยที่แยกน้ำไปยังนาต่างๆ ก็มีการล่องเหมืองเช่นกัน โดยส่วนใหญ่จะกำหนดให้ลูกเหมืองที่รับน้ำจากเหมืองซอยแต่ละลำเหมืองซอยล่องเหมืองกันเอง โดยเริ่มจากปากเหมืองซอยเรื่อยไป เมื่อขุดไปถึงปากทางเข้านาของใครก็ถือว่าเสร็จงาน ส่วนคนที่เหลือก็ขุดลอกต่อไปจนกว่าจะถึงปากทางเข้านาของตน

แก่ฝ่ายและกรรมการกำลังช่วยกันจัดหมวดหมู่ให้แก่ลูกเหมืองก่อนเริ่มปฏิบัติงาน

สมาชิกเหมืองฝ่ายรับทราบหมวดหมู่ที่ตนเองสังกัด พร้อมรายชื่อสมาชิกที่จะทำงานล่องเหมืองในหมวดเดียวกัน

บูชาผีฝาย ฝายเหมืองหลวง อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่

การเลี้ยงผีฝาย

หลังจากที่มีการขุดล่องลำเหมืองเสร็จสิ้นแล้ว ก่อนที่จะมีการหว่านกล้าปลูกข้าว ชาวนามีประเพณี การเลี้ยงผีฝาย หรือบางพื้นที่เรียกว่า การเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีฝายก็คือ อารักษ์ที่คอยดูแลรักษาฝาย

“การเลี้ยงผีฝาย” เป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันทุกเหมืองฝาย ต่างกันแต่ว่าเป็นพิธีใหญ่หรือเล็ก และเครื่องเซ่นไหว้ที่มีลักษณะเฉพาะ เจาะจงให้เป็นที่โปรดปรานสำหรับผีฝายหรือผีต้นน้ำลำธารในแต่ละท้องถิ่น กำหนดให้จัดขึ้นในช่วงเดือน 9 เหนือ ก่อนการทำนา มักพูดกันว่า “เดือนแปดเข้าเดือนเก้าออก”

ก่อนวันที่มีการเลี้ยงผีฝ่าย ล่ามน้ำไปแจ้งข่าว การเลี้ยงผีฝ่ายแก่ลูกเหมือง บางฝ่ายอาจจะมีการเรียก เก็บเงินค่าเลี้ยงผีฝ่าย เช่น ฝ่ายแม่ป๋อกกำหนดให้มีการ เก็บเงินเลี้ยงผีฝ่ายครอบครัวละ 30 บาท ฝ่ายน้ำปิงลูก ล่างกำหนดเป็นรายจ่ายประจำปีว่า “จ่ายเงินเลี้ยงฝ่าย หมูพร้อมเครื่องดื่ม 2,500 บาท”

การเลี้ยงผีฝ่ายนิยมเลี้ยงในตอนเช้า ทุกคนมา พร้อมกันที่ฝ่ายบริเวณ “หอผีฝ่าย” ซึ่งเป็นศาลเล็กๆ สำหรับเครื่องบวงสรวงจะเป็นไปตามกฎของแต่ละเหมือง ฝ่ายที่ระบุว่าเลี้ยงผีฝ่ายด้วยอะไร จำนวนเท่าไร เช่น หัวหมู หมูขาวหรือหมูดำ ไก่ เหล้าขาว เป็นต้น

การเลี้ยงผีฝ่ายนั้น แฝงไปด้วยนัยของการสร้างความสมานสามัคคี คล้ายกับเป็นการจัดงานเลี้ยงฉลอง ให้กับลูกเหมืองทุกคน หลังจากที่ได้ร่วมแรงกันทำงาน ให้กับเหมืองฝ่ายอย่างหนัก ปัจจุบันฝ่ายหลายแห่ง เปลี่ยนเป็นฝ่ายคอนกรีตที่ถาวรแล้ว แต่ชาวบ้านยังต้อง เป็นผู้ดูแลและทำนุบำรุงกันเอง ดังนั้น พิธีเลี้ยงผีจึงยังคงดำรงอยู่ต่อไป ตราบเท่าที่ชาวบ้านยังต้องจัดการระบบ น้ำของตัวเอง อาศัยพลังรวมหมู่ของชุมชนในการผลิต

คำยื่นโยงบูชาผีฝ่าย : เชื้อนแม่จัต

“...บัดนี้ข้าพเจ้าขอนอบน้อมอัญชลี ขอเทพเจ้าอันมีพ่อขุน คำที่รักษาเชื้อนฝั่งตะวันออก พร้อมบริวารทั้งหลาย เชิญเสด็จมา รับเครื่องสังเวย ขอข้าพเจ้าหมายมี นายบุญทรง อินทจักร และ หัวหน้าซอยแรก (คลองซอยชลประทาน) ขอขุนเจ้าที่รักษาเชื้อน ฝั่งตะวันออกที่นี้มารับเอาของสังเวยที่ข้าพเจ้าทั้งหลายได้น้อมนำ มาณัสการเจ้าพ่อขุนคำ จงมีเมตตารับเครื่องบูชาทั้งหลาย โดยมี นายบุญทรง หัวหน้าซอยแรก พร้อมด้วยเจ้าหน้าทีรักษาเหมือง ฝ่ายทั้งหลาย ขอให้อุสรพรภยันตรายอย่าให้มาแผ้วพานเขตสถานที่นี้ ขอให้เจ้าที่ดลบันดาลให้นายบุญทรง อินทจักร พร้อมด้วยข้าพเจ้า ทั้งหลายที่ได้ใช้น้ำฝั่งตะวันออกเป็นสุขไม่มีภยันตรายมาแผ้วพาน... ...ที่นำมามีทั้งเหล้ายาและหมู ตลอดจนข้าวต้ม ขนม ผลไม้ ทุก อย่างตามโบราณ หากมีสิ่งใดขาดไปขอภัยด้วยเทอญ...”

(นายรัตน์ จิตวงศ์ บ้านแม่หอพระ)
สัมภาษณ์โดย รังสรรค์ จันดี และจิรวัฒน์ รักษาติ, 2549

คำยื่นโยงบูชาผีฝ่าย : ขุนน้ำแม่ออน

“ตอนนี้มีลูกช้าง ลูกม้า ลูกศิษย์ ลูกโยม ลูกพลั่ว หาง เสียม เคียวนี้ 365 วันแล้ว หมูเข้าทั้งหลายก็จะมาขอฝากกับ แม่ธรณีทั้งหลายให้มาปกป้องรักษาขุนน้ำแม่ออน ขุนน้ำแม่รวม ตอนนี้ลูกพลั่วหางเสียมมีอาหารคือ วัว 1 ตัว เหล้า โขชนากา รอาหารพร้อมหมด จะมาขอขมา 365 วัน ครบมายื่นโยงบอก แม่ธรณีเจ้าที่มาปกป้องรักษาน้ำแม่ออน แม่ธรณีปกป้องรักษา ขุนน้ำแม่รวม ตั้งแต่นี้ไป จะเป็นยามฝน ก็ขอให้แม่ธรณีเจ้า ที่ทั้งหลายนี้ถ้าฝนฟ้าตกเมื่อไรก็ขออุทิศน้ำเลี้ยงลูกพลั่วหางเสียม เลี้ยงให้มันพอกิน อย่าให้ข้าวตายแดด ให้อยู่เย็นเป็นสุข เย็น มือเย็นใจ”

(พ่อลาด พลอินถา บ้านออนหลวง,
สัมภาษณ์โดย สันติพงษ์ ช้างเผือก และคณะ, 2546)

สัญญาเมืองฝาย

การเขียนสัญญาเมืองในปัจจุบันเป็นการเขียนเลียนแบบสัญญาสมัยก่อนๆ เมื่อยังไม่มีการเรียนหนังสือไทยกันในภาคเหนือ สัญญาเมืองฝายก็เขียนด้วยตัวเมืองหรือตัวอักษรล้านนา สัญญาเมืองฝายนี้จะเขียนขึ้นใหม่ทุกครั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนหัวหน้าเมืองฝาย และสัญญาที่เขียนขึ้นใหม่ก็จะเลียนแบบฉบับเดิม หรืออาจมีการเปลี่ยนแปลงบ้าง อาทิ ชื่อหัวหน้าเมืองฝาย จำนวนค่าปรับไหม เป็นต้น

สัญญาเมืองฝาย เป็นสัญญาที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นกฎเกณฑ์ข้อบังคับระเบียบปฏิบัติที่ได้ตกลงกัน เขียนขึ้นด้วยความสมัครใจ คือ ระหว่างผู้นำกับชาวนาลูกเมือง

หัวหน้าเมืองฝาย เพื่อควบคุมการใช้น้ำในพื้นที่ส่งน้ำของระบบเมืองฝาย สัญญานี้ถึงแม้ไม่มีผลบังคับใช้ตามกฎหมาย แต่ทั้งสองฝ่ายระหว่างผู้บริหารและผู้นำ ก็ยอมรับและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ในกรณีที่มีผู้ฝ่าฝืนการลงโทษมักเริ่มจากการอะลุ่มอล่วย โดยการแก้ปัญหาจะมีการดักเตือน โกล่เกลี่ย ยอมความกัน ถ้ารุนแรงก็มีการปรับ และใช้มาตรการรุนแรงถึงขั้นห้ามใช้น้ำ เป็นต้น

ข้อตกลงในสัญญาเมืองฝายหลายฉบับของระบบเมืองฝายหลายแห่ง ได้แสดงถึงพลวัตของความพยายาม ที่จะรักษารูปแบบองค์กรให้สามารถดำเนินกิจกรรมอยู่ได้ บนพื้นฐานความเท่าเทียมและเสมอภาค

สัญญาเมืองฝาย : กฎหมายที่ชาวนาร่างเองและใช้เอง

เนื้อหาในสัญญาเมืองฝายในปัจจุบันอาจลดจำนวนข้อบังคับลงตามการเปลี่ยนแปลงรูปแบบองค์กร และโครงสร้างของเมืองฝาย เช่น กฎที่ว่าด้วยการตีฝายอาจไม่ปรากฏในสัญญาเมืองฝายหลายแห่งเนื่องจากโครงสร้างของตัวฝายเปลี่ยนเป็นคอนกรีตไปแล้ว อย่างไรก็ตามเนื้อหาในสัญญาเมืองฝายยังคงครอบคลุมประเด็นสำคัญ อันอาจสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. ว่าด้วยการแต่งตั้งแก่ฝาย ผู้ช่วยแก่ฝาย ลำน้ำ เหยือกหรือคณะกรรมการอื่นๆ
2. ว่าด้วยการกำหนดวาระการทำงานของแก่ฝาย และคณะกรรมการเมืองฝาย
3. ว่าด้วยการกำหนดให้ยอมรับร่วมกันในอำนาจ หน้าที่ ของแก่ฝาย และคณะกรรมการเมืองฝาย รวมถึงการระงับกรณีข้อพิพาทต่างๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างลูกเมืองด้วยกันเอง และลูกเมืองกับคณะผู้บริหารงาน
4. ว่าด้วยการกำหนดค่าตอบแทนของแก่ฝาย ผู้ช่วยแก่ฝาย ลำน้ำ และคณะกรรมการเมืองฝาย
5. ว่าด้วยการกำหนดการประชุมของเมืองฝายในแต่ละปี เช่น ฝายแม่แวน อ.ลี้ กำหนดให้มีการประชุมสมาชิกเมืองฝายปีละ 1 ครั้ง, ฝายลุ่มน้ำแจ่ม อ.ฮอด กำหนดให้มีการประชุมสมาชิกเมืองฝาย วันที่ 25 เดือนธันวาคมของทุกปี
6. ว่าด้วยการกำหนดวัน เวลา การแบ่งปริมาณงาน ที่ต้องมาทำงานล้องเมือง ซ่อมแซมฝาย และคันเหมือง รวมถึงงานเมืองฝายอื่นๆ
7. ว่าด้วยการการสมัครเข้าเป็นสมาชิกเมืองฝาย และการจ่ายค่าบำรุงเมืองฝาย เช่น ฝายแม่แวน อ.ลี้ เมื่อถึงฤดูทำนาจะเก็บค่าสมาชิก 10 บาท/คน, ฝายพลังไฟฟ้า13บ้านใหม่สารภี เก็บค่าสมัครสมาชิกปีละ 120 บาท/คน ในกรณีที่มิไครมาสสมัครสมาชิกภายหลังจะเก็บปีละ 500 บาท/คน เป็นต้น

อันเป็นหัวใจสำคัญของสัญญาเหมืองฝาย อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการกำหนดสัญญาเหมืองฝาย และบทลงโทษไว้ อย่างชัดเจน แต่กลับพบว่าในทางปฏิบัติ สัญญาเหมืองฝายเหล่านี้กลับเป็นเพียงเครื่องมือที่ใช้ในการแสดงสิทธิ ในการครอบครอง และใช้ประโยชน์จากระบบเหมืองฝาย ของตนเอง เหนือการเข้ามาใช้ประโยชน์ของบุคคลที่อยู่นอกระบบเหมืองฝาย เพราะในทางปฏิบัติ บทลงโทษ ที่ กำหนดไว้ในสัญญาเหมืองฝายแต่ละฉบับมีความยืดหยุ่น และมีได้ลงโทษกับลูกเหมืองอย่างเด็ดขาด ในทางกลับกัน กลับเป็นเครื่องมือในการต่อรองกับผู้ใช้น้ำที่อยู่นอก เหนือกฎเหมืองฝายอย่างจริงจัง

แก่งฝายตรวจสอบรายชื่อสมาชิกลูกเหมืองที่มาทำงานล่องเหมืองตามข้อตกลง

8. ว่าด้วยการกำหนดการขอซื้อน้ำ เช่น ฝายมูลเจริญ อ.ลี้ กำหนดราคา ตีละ 2,000 บาท/ปี, ฝายแม่แวน อ.ลี้ กำหนดราคา ตีละ 500 บาท, ฝายสบจ้อง อ.ลี้ กำหนดราคาไร่ละ 480 บาท/ปี เป็นต้น
9. ว่าด้วยการกำหนดช้อยกเว้นสำหรับผู้ป่วยมาทำงานไม่ได้ เช่น ฝายเหมืองหลวง อ.ฮอด กำหนดว่าสมาชิกลูกเหมือง สามารถลางานเหมืองฝายได้ปีละ 2 ครั้ง โดยต้องแจ้งให้แก่ ฝายทราบ อนุโลมให้ไม่ต้องจ้างคนอื่นมาทำงานเหมืองฝาย แทน เป็นต้น
10. ว่าด้วยการกำหนดอัตราค่าปรับใหม่สำหรับคนที่ไม่มาทำงานเหมืองฝาย เช่น ตีฝาย ล่องเหมือง ซ่อมแซมเหมืองฝาย และ งานต่างๆ ที่แก่งฝายและคณะกรรมการเหมืองฝายร้องขอให้ ไปช่วย รวมทั้งกำหนดค่าปรับใหม่สำหรับแก่งฝาย และคณะกรรมการเหมืองฝายที่ไม่ทำตามหน้าที่
11. ว่าด้วยการกำหนดค่าปรับใหม่ผู้ที่ขาดการประชุมเหมืองฝาย
12. ว่าด้วยการกำหนดอัตราค่าปรับใหม่สำหรับผู้ที่ไม่อุทิศที่ดิน ฝายมาไม่ครบ

13. ว่าด้วยการกำหนดค่าปรับใหม่ผู้ที่ไม่ลั่นน้ำ
14. ว่าด้วยการกำหนดค่าขอซื้อน้ำจากแก่งฝาย เช่น ฝายแม่ป๋อก อ.ลี้ กำหนดค่าขอซื้อน้ำไร่ละ 480 บาท
15. ว่าด้วยการกำหนดขอหลังน้ำ จากแก่งฝาย เช่น เหมืองฝาย ลุ่มบ้าน อ.จอมทอง กำหนดการขอหลังน้ำว่า เกษตรกรตั้งแต่ 10 คน ขึ้นไป จึงจะสามารถร้องขอหลังน้ำจากแก่งฝายได้, ฝาย หัวน้ำเงิน อ.ฮอด กำหนดว่าถ้ามีปัญหาหน้าแล้งก็จะมีการ แจกบัตรคิวรับน้ำ เป็นต้น
16. ว่าด้วยการกำหนดค่าปรับใหม่ผู้ที่บุกรุกลำเหมือง หรือทำให้ เหมืองฝายชำรุด
17. ว่าด้วยการกำหนดการเลี้ยงผีฝาย ในวัน เวลา ของที่ต้อง เตรียมถวาย การเก็บเงินค่าเลี้ยงผีฝาย เช่น ฝายแม่ป๋อก อ.ลี้ กำหนดการเลี้ยงผีฝายว่า จะเลี้ยงด้วยหมู 2 ตัว โดยเป็นหมู ขาว 1 ตัว และหมูดำ 1 ตัว, ไก่ 12 ตัว และเก็บเงินลูก เหมืองคนละ 30 บาท

3

เหมืองฝาย :
ความหลากหลาย
ของระบบการจัดการ

เหมืองฝายเมืองฮอด

ก่อนที่จะสร้างเขื่อนภูมิพล ฮอดเคยเป็นเมืองบนที่ราบริมน้ำปิง มีความอุดมสมบูรณ์ แต่หลังจากน้ำท่วมครั้งใหญ่ เนื่องจากการสร้างเขื่อนภูมิพลใน พ.ศ.2507 ที่นาของเมืองฮอดส่วนใหญ่ก็ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านเมืองฮอดต้องอพยพขึ้นไปอยู่ที่สูง อีกส่วนหนึ่งอพยพเข้าไปอยู่ในพื้นที่นิคมสร้างตนเองเขื่อนภูมิพล พื้นที่การผลิตของชาวฮอดในเวลาต่อมา อาจแบ่งออกเป็น 3 เขต คือ 1) เขตที่ชาวบ้านอาศัยทะเลสาบดอยเต่าหาลา 2) เขตที่สูงซึ่งขาดแคลนน้ำ และ 3) เขตพื้นที่ตอนเหนือของไหล่ง (แอ่ง) เขตนี้อยู่ติดกับน้ำแม่แจ่ม คือ ที่ราบริมน้ำแม่แจ่มและที่ราบเล็กๆ ในหุบเขา ซึ่งใช้น้ำจากลำห้วย

บนที่ราบริมน้ำแม่แจ่มดังกล่าว ชาวฮอดได้ใช้ไปเพื่อการทำนา โดยจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย มีฝายเพียงลูกเดียว คือ “ฝายเหมืองหลวง” หรือ “ฝายลุ่มน้ำแจ่ม” ส่วนฝายที่กระจายอยู่ตามลำห้วยนั้นเป็นฝายเล็กๆ มีลูกเหมืองรับน้ำจำนวนน้อย เช่น 10, 20, 30 ราย เป็นต้น

“ฝายเหมืองหลวง” เป็นฝายที่กั้นลำน้ำแม่แจ่ม แควของแม่น้ำปิง ลำน้ำแม่แจ่มมีต้นกำเนิดอยู่ในเขตอำเภอสะเมิง ไหลผ่านอำเภอแม่แจ่ม ลัดเลาะมาบรรจบกับแม่น้ำปิงที่บริเวณ “สบแจ่ม” รอยต่อระหว่างอำเภอฮอดกับอำเภอจอมทองก่อนไหลลงสู่แม่น้ำปิง ฝาย

โครงสร้างการบริหารของฝ่ายเหมืองหลวง

เหมืองหลวงได้ถูกสร้างขึ้นขวางลำน้ำนี้ ฝ่ายแห่งนี้ไม่ปรากฏชัดเจนว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ.ใด และใครเป็นผู้สร้าง แต่หากจะประมาณตามคำบอกเล่าของแก้ฝ่ายคนปัจจุบันแล้ว ฝ่ายแห่งนี้ก็คงจะมีความเก่าแก่อ่อน้อยสามชั่วอายุคนขึ้นไป เดิมเป็นฝ่ายที่สร้างขึ้นด้วยไม้ มีเนื้อที่เท่ากับนาข้าว 4 ไร่ นับว่าเป็นฝ่ายที่มีขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง สาเหตุที่ต้องสร้างให้มีขนาดใหญ่ เนื่องจากแม่น้ำแจ่มเป็นแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวและรุนแรงมาก โดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก จนกระทั่งเมื่อประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา รัฐบาลได้อนุมัติเงินงบประมาณให้สร้างฝายคอนกรีตแทนฝายไม้เดิม ปัจจุบันฝ่ายเหมืองหลวงมีพื้นที่รับน้ำประมาณ 3,737 ไร่ 12 หมู่บ้าน

ฝ่ายแห่งนี้มี “ลูกเหมือง” ประมาณ 170 คน มี “ผู้ใช้น้ำ” คือ เกษตรกรผู้ปลูกลำไย 2,059 คน ตอนเริ่มสร้างเหมืองฝาย มีลูกเหมืองประมาณ 300 คน แต่จำนวนลดลง เพราะพื้นที่ทำนาบางส่วนด้านท้ายลำเหมืองบริเวณบ้านผาแต่น ถูกน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนภูมิพล และลูกเหมืองบางส่วนเปลี่ยนพื้นที่ทำนาเป็นสวนลำไย และเปลี่ยนสถานะเป็นผู้ใช้น้ำที่จ่ายค่าใช้น้ำเป็นปี

ฝ่ายเมืองฮอดมีระบบการบริหารงานที่โดดเด่น มีการวางแผนองค์กรอย่างเป็นสัดส่วน มีการแบ่งหน้าที่การบริหารงานอย่างชัดเจน

